

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE
STUDIA TERRITORIALIA
XVI
2016
Číslo 1

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE

STUDIA

TERRITORIALIA

XVI
2016
1

UNIVERZITA KARLOVA
KAROLINUM
2017

Redakční rada

Předseda: PhDr. Jan Šír, Ph.D.

Výkonná redakce: PhDr. Lucie Filipová, Ph.D.

Interní členové/redakční kruh: Mgr. Paul Bauer, Ph.D., doc. PhDr. Miloš Calda, Ing. Mgr. Magdalena Fírtová, Ph.D., doc. PhDr. Ota Konrád, Ph.D., PhDr. Ondřej Matějka, Ph.D., PhDr. Tomáš Nigrin, Ph.D., doc. PhDr. Luboš Švec, CSc., doc. PhDr. Jiří Vykoukal, CSc.

Externí členové:

Prof. Marek Bankowicz (Uniwersytet Jagielloński), Prof. Dr. Christoph Boyer (Universität Salzburg), Prof. Crister Garrett (Universität Leipzig), prof. PhDr. Jiří Kocian, CSc. (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR), prof. PhDr. Jan Křen, DrSc. (emeritní profesor moderních dějin), doc. PhDr. Ilja Lemeškin, Ph.D. (FF UK), Prof. Iain McLean (Nuffield College, University of Oxford), Prof. Dr. Marek Nekula (Universität Regensburg), Prof. Dr. Dietmar Neutatz (Albert-Ludwigs-Universität Freiburg), Prof. Alan Butt Philip (University of Bath), Prof. James F. Pontuso (Hampden-Sydney College), Prof. Jacques Rupnik (Sciences Po, Paris), prof. PhDr. Petr Svobodný, Ph.D. (Ústav dějin Univerzity Karlovy a Archiv Univerzity Karlovy), PhDr. Oldřich Tůma, Ph.D. (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR), Prof. Dr. Wolfgang Wessels (Universität zu Köln)

Elektronická verze: <http://stuter.fsv.cuni.cz>

© Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum, Praha 2017

ISSN 1213-4449 (Print)

ISSN 2336-3231 (Online)

OBSAH

Editorial	7
Studie	11
Etno-nacionální emancipace sandžackých muslimů v pozdně osmanském a jugoslávském období	13
DANIEL HELER	
Das mehrsprachige Abgeordnetenhaus der Tschechoslowakei in seiner parlamentarischen Praxis 1920–1938	44
BENJAMIN CONRAD	
Řecká pravoslavná církev a její interpretace řecké ekonomické krize	64
NIKOLA KARASOVÁ	
Recenze	87
Pokyny pro autory	115

EDITORIAL

Vážené čtenářky, vážení čtenáři,

po téměř dvou letech jsme pro Vás v redakci časopisu *Acta Universitatis Carolinae – Studia Territoria* opět připravili české, respektive česko-německé číslo. Jeho základ tvoří tři originální studie tematicky se vztahující k moderním a soudobým dějinám střední a jihovýchodní Evropy.

V rámci tohoto makroareálu se sice každý příspěvek zabývá jinou geografickou oblastí a zpracovává různě vzdálenou minulost, přesto jsou patrná alespoň dvě pojitka. První a druhou stať propojuje problematika ustavování, vývoje a vnitřní transformace mnohonárodnostního státu. V prvním případě se jedná o pozdní Osmanskou říši, Království Srbů, Chorvatů a Slovinců a Jugoslávii; druhý text analyzuje národnostní situaci v meziválečném Československu. Třetí studie, situovaná do prostředí současného Řecka, zase poukazuje na zásadní roli církve při definování a upevňování národní identity. Tato úloha se však tradičně pojí nejen s pravoslávím, ale i s dalšími náboženstvími, jak ukazuje již úvodní stať tohoto svazku.

První text představovaného čísla je příspěvkem k studiu moderních dějin Sandžaku – historického území ležícího v západní části Balkánu, které je v současnosti rozděleno mezi Srbsko a Černou Horu. Pro svou exponovanou polohu, jakož i složitý demografický profil ztělesňuje Sandžak tradičně místo pomyslného střetu různých národností, náboženství a vnějších vlivů a tím i svéráznou laboratoř pro výzkum interetnických a interkonfesionálních vztahů. Předmětem naší pozornosti je zejména proměna etnické a národní identifikace sandžackých muslimů v období od počátku 19. století až do osmdesátých let 20. století. Studie Daniela Helera přesvědčivě dokládá, že i když si tito muslimové slovanského původu byli od počátku vědomi své jinakosti oproti okolním křesťanským národům, za svébytný národ Muslimů či Bosňáků se začali považovat teprve v období po druhé světové válce. Značně tomu napomohla politická, sociální

i ekonomická modernizace, kterou Sandžak zaznamenal v podmínkách svazové Jugoslávie. Je překvapivé, že sandžačtí muslimové – podobně jako samotná historie Sandžaku – patří doposud k bílým místům nejenom českého, ale do značné míry také zahraničního balkanistického výzkumu. Helerův text navíc implicitně připomíná, že moderní Evropa musela řešit soužití křesťanské a muslimské společnosti mnohem dříve než až s příchodem zahraničních pracovníků během poválečného hospodářského zázraku.

Druhá, tentokrát německy psaná studie se zabývá menšinami v První československé republice. Zaměřuje se přitom na otázku, jak často zaznívaly menšinové jazyky při jednáních Poslanecké sněmovny v období let 1920 až 1938. Poslanci, již složili slib v jednom z pěti menšinových jazyků, měli právo hovořit tímto jazykem i při určitých typech jednání. Pomocí kvantitativní analýzy záznamů z jednotlivých parlamentních schůzí Benjamin Conrad zjistil, že poslanci tohoto práva využívali velmi rozdílně. Zatímco poslanci maďarského a polského původu byli v tomto ohledu velmi aktivní, zapojení jejich německých kolegů do činnosti Poslanecké sněmovny postupně klesalo. Výrazný propad nastal v důsledku komplikovaného politického vývoje ve třicátých letech. Jakkoli z mezinárodního srovnání tehdejší praxe vyplývá, že pravidla pro používání menšinových jazyků v československém parlamentu byla vstřícná, němečtí poslanci, tedy zástupci nejpočetnější menšiny, je považovali za nedostačující.

Konečně poslední studie se věnuje stávající řecké ekonomické krizi. Nikola Karasová zde zkoumá postoj Řecké pravoslavné církve k aktuálnímu dění na příkladu prohlášení, která v této věci vydali nejvyšší hodnostáři církve v letech 2010 až 2012. Provedená analýza ukazuje, že ekonomická krize poskytla Řecké pravoslavné církvi zcela ojedinělou příležitost k posílení vlivu ve společnosti. V reakci na obrovské problémy řeckého hospodářství církev intenzivně pracovala nejen v charitativní oblasti, ale i na prezentaci sebe sama jakožto spolehlivého ochránce Řeků, jejich tradic a národních zájmů. Za hlavního viníka hospodářských problémů označila bývalou politickou reprezentaci země bez ohledu na to, že s ní předtím úzce spolupracovala. Ještě kritičtější postoj zaujala pak vůči zahraničním věřitelům Řecka, jejichž postup označila za okupaci a ekonomický diktát. V důsledku se tak svou rétorikou přiblížila radikálně nacionalistickým a populistickým politickým stranám a uskupením soupeřícím v tomto krizovém období o veřejnou přízeň a podporu.

Všechny tři příspěvky jsou výsledkem původního, fundovaného výzkumu, opírajícího se o vyhodnocení rozsáhlé heuristické základny včetně primárních dat a málo vytěžovaných zdrojů v místních jazycích. Jsme přesvědčeni, že publikované studie mohou obohatit stav poznání v otázkách, které se v českém

prostředí nacházejí spíše na okraji badatelského zájmu. Věříme, že Vám čtení tohoto svazku umožní nahlédnout na některé aktuální problémy ze širší perspektivy.

Za redakční radu

Lucie Filipová

STUDIE

ETNO-NACIONÁLNÍ EMANCIPACE SANDŽACKÝCH MUSLIMŮ V POZDNĚ OSMANSKÉM A JUGOSLÁVSKÉM OBDOBÍ

DANIEL HELER

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD UNIVERZITY KARLOVY

Abstract

The Ethno-National Emancipation of the Sandžak Muslims in the Late Ottoman and Yugoslav Periods

The Sandžak, or Sanjak of Novi Pazar, is a strategically important region situated between modern-day Serbia, Montenegro, Bosnia, and Kosovo. It is well known for its great cultural, religious, and ethnic diversity. As such, the area represents an interesting field for research of inter-ethnic and inter-confessional relations. The article traces the ethno-national emancipation of the local Slavic Muslim community since the early nineteenth century until the late 1980s and its confrontation with the nationalisms and expansionisms of the nascent Christian nations and states in the Balkans. It argues that the identity of the Sandžak Muslims transformed from a predominantly religious identity to a national one no earlier than during the socialist modernization in Yugoslavia in the post-WWII period.

Keywords: Sandžak; Bosniaks; Muslims; nation-building; Ottoman Empire; Yugoslavia

DOI: 10.14712/23363231.2017.1

Úvod

Novopazarský sandžak je historický region západu Balkánu se smíšenou muslimsko-pravoslavnou populací, jehož území je dnes od severu na jih rozděleno hranicí znovu nezávislé Černé Hory a Srbska. Z celkové rozlohy zhruba 8400 km² zabírá východní část Sandžaku, situovaná na jihozápadě dnešního Srbska (okresy Novi Pazar, Tutin, Sjenica, Nova Varoš, Prijepolje a Priboj),

Daniel Heler je doktorand na Institutu mezinárodních studií FSV UK. Korespondenční adresa: Fakulta sociálních věd UK, U Kříže 8, 158 00 Praha 5. E-mail: daniel.heler@fsv.cuni.cz.

území 4500 km². Západní část, ležící na severovýchodě Černé Hory (okresy Bijelo Polje, Pljevlja, Rožaje, Berane – dříve Ivangrad, Plav a Gusinje), se rozkládá na ploše 3900 km².¹ Kulturním a hospodářským centrem Sandžaku, historicky spojeným s Bosnou, ale také se srbskou středověkou feudální státností Rašky, je jediné větší sídlo v oblasti – město Novi Pazar.

Sandžak, v osmanské turečtině výraz *sançak* znamená „prapor“ či „bojová zástava“, se ve druhé polovině 19. století stal nejsevernější výspou, pomyslným posledním praporem ustupující Osmanské říši na Balkánském poloostrově. Pro své strategické umístění byl region, který se rozkládá na prostoru mezi Srbskem, Bosnou a Hercegovinou, Černou Horou a Kosovem, tedy na spojnici Jadranu s Černomořím a střední Evropy s oblastí Egejského moře, mnohokrát objektem zájmu rodících se balkánských národních států i eurasijských mocností.

Novopazarský sandžak, tak jako i jiné balkánské regiony, prošel od konce 19. století řadou nesmírně dynamických procesů formujících kvalitativně zcela jinou, moderní sociální realitu. Postupně gradující úpadek tradičního mocenského hegemonu jihovýchodní Evropy Osmanské říše, datovaný nejpozději od druhého obléhání Vídně v roce 1683, nárůst anarchie v dříve přísně centralizované říši spojený s relativním úpadkem vojenské moci státu a zaostalost timarsko-sipáhijského feudálního systému, respektive neschopnost radikální socio-ekonomické reformy, to je jen ve zkratce situace, ve které se nacházely balkánské državy Osmanů na počátku dějinného příběhu Sandžaku jako specifického historicko-geografického útvaru.²

Osmanská říše, tedy její privilegované třídy převážně islámské víry, se tak již na počátku 19. století stává z aktivního činitele velmocenské politiky nejen objektem působení imperialismu evropských velmocí, ale i vnitřního separatismu „Turkům“ doposud podřízených skupin obyvatelstva. Snaha křesťanské ráje³ o defeudalizaci ekonomických a sociálních poměrů a na ni navazující dynamické procesy etno-nacionální mobilizace postupně změnil samotný Novopazarský sandžak z regionu dvou konfesí v region dvou národů.

¹ Esad Džudžević, *Bošnjački identitet* (Tutin: CDS, 2012), 15–17. Hranice Sandžaku se samozřejmě v čase měnily. V době pozdní osmanské vlády byla kupříkladu součástí Novopazarského sandžaku i Kosovska Mitrovica se širším okolím, tedy dnešní severní Kosovo. Tento článek nicméně primárně vychází ze současné geografické definice regionu.

² Oblast dnešního Sandžaku se stala součástí bosenského sandžaku, později pašalíku v polovině 15. století. Viz Muhedin Fijuljanin, *Sandžaci Bošnjaci* (Tutin: CBS, 2010), 11.

³ Rája, z turečtiny, resp. arabštiny, se používá jako označení pro nemuslimské a v osmanském nábožensko-správním systému milétů neprivilegované poddané Osmanské říše. Výraz má individuální i kolektivní význam – poddaný či prostý lid.

Tato práce si na základě analýzy nacionálního muslimského/bosňáckého historiografického či historizujícího diskurzu klade za cíl zpracovat v české odborné diskuzi doposud chybějící kritický přehled moderních dějin Sandžaku v rámci širšího regionálního vývoje a především v kontextu etno-nacionální geneze sandžackých slovanských muslimů, Muslimů či Bosňáků.⁴ V tomto smyslu se jako relevantní pro výzkum jeví období od počátku 19. století, kdy se začaly vytvářet podmínky pro národnostní uvědomění místních slovanských muslimů – Sandžaklijů, až po afirmaci jejich národnostní identity v rámci socialistické Jugoslávie pod etnonymem Muslimové v sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století.⁵ Konkrétně se autor pokusí odpovědět na následující výzkumné otázky: Jak se utvářela muslimská nacionální identita v podmínkách periferního území Sandžaku? Jaké je možné vysledovat korelace mezi státoprávními či politickými změnami v širším regionu a rozvojem národní identity muslimské komunity Sandžaku? Jaký byl vztah tamější muslimské menšiny ke státu, režimu a státnímu národu, ve kterém, respektive se kterým žila?

Moderní dějiny Sandžaku jako specifického balkánského regionu, zejména téma etno-nacionální geneze místních muslimů, zůstávají poněkud stranou akademického zájmu. Zahraniční badatelé sice věnují velkou pozornost Bosně, Srbsku, Kosovu i Černé Hoře, avšak o prostoru ležícím mezi nimi se zmiňují zpravidla jen letmo. Jedinou výjimkou je nepříliš kvalitní a nijak rozsáhlá monografie Kennetha Morrisona a Elizabeth Robertsové *The Sandžak: A History*.⁶ Naopak – i vzhledem k politickým kontroverzím okolo regionu a vlastního bosňáckého národa v průběhu rozpadu Jugoslávie – se moderním dějinám Sandžaku i Sandžaklijů intenzivně a často z vyhraněných nacionalistických pozic věnují místní bosňáčtí či muslimští badatelé jako Safet Bandžović, Esad Džudžević, Muhedin

⁴ Muslimové (psáno s velkým počátečním písmenem) či dříve muslimové je označení pro národ, který se dnes identifikuje primárně jako Bosňáci. Zatímco termín muslimové, resp. Muslimové upřednostňovaný v době socialistické Jugoslávie, má zřejmě konfesní konotace, termín Bosňáci, preferovaný v současnosti v Bosně a Hercegovině, v ostatních nástupnických státech socialistické Jugoslávie i mezinárodně, má zřetelné konotace zemské. Sandžaklijové je pojem, který označuje příslušníky muslimské komunity Sandžaku zejména slovanského původu, přičemž tento výraz může někdy nabývat i negativních konotací. Tato práce jej však užívá bez jakéhokoli zabarvení právě jen jako označení slovanských muslimů Sandžaku.

⁵ Klíčovým obdobím pro afirmaci muslimské nacionální identity (nejen) v Sandžaku, symbolizované změnou etnonyma z Muslimové na Bosňáci, se jeví doba rozpadu socialistické a svazové Jugoslávie, tedy vývoj zhruba od osmdesátých let 20. století do první dekády nového tisíciletí. Vzhledem k omezenému rozsahu tohoto časopiseckého příspěvku budou výsledky autorova výzkumu soudobých dějin Sandžaku publikovány v samostatné studii.

⁶ Kenneth Morrison a Elizabeth Roberts, *The Sandžak: A History* (London: Hurst, 2013). Více o této knize viz Daniel Heler, recenze knihy, která bude otištěna v následujícím čísle *AUC Studia Territorialia*.

Fijuljanin, Raif Hajdarpašić, Mustafa Imamović, Ejub Mušović nebo Šerbo Rastoder. Kritická interpretace těchto zdrojů, tedy zpravidla nacionálních historiografických či historizujících narativů, tvoří základ tohoto časopiseckého příspěvku. Uvedené historiografické práce jsou doplněny zdroji primárními, zejména jugoslávskými cenzy a ústavními dokumenty. Pro přiblížení širšího kontextu historického vývoje jihoslovanského prostoru a Balkánu obecně se práce drží zavedených českých a západních publikací.

Osmanský Sandžak a muslimská otázka v době počínající modernity

Jak již bylo zmíněno, muslimové tvořili v nábožensko-třídním smyslu základ privilegované skupiny či skupin obyvatel Osmanské říše. Slovanští muslimové byli na Balkáně označováni křesťanskou rájou za „Turky“ či „poturčence“ nikoli pouze proto, že byli spolu s ostatními muslimy držiteli moci a privilegií, ale i kvůli své vlastní konstrukci identity spojované s Osmanskou říší a světem islámu. Důvody pro konverzi původně křesťanského obyvatelstva k islámu se lišily v čase a místě. Křesťané konvertovali k islámu, aby uchránili svůj majetek, staletá privilegia či aby umožnili sociální a materiální vzestup sobě samým a svým potomkům. Islamizace se často netýkala jen jednotlivců, ale celých skupin obyvatelstva, vesnic či rodových společenstev.

Již od časů obležení Vídně v roce 1683 se tito „Turci“ v reakci na habsburské výboje, které v 17. a 18. století epizodně zasahovaly i na území Novopazarského sandžaku, počali stahovat na jih Balkánského poloostrova blíže k Istanbulu, přičemž tento proces dále akceleroval v souvislosti se vznikem autonomních a posléze nezávislých křesťanských států. Naopak křesťané donuceni k odchodu z osmanských držav nacházeli útočiště zejména v habsburské monarchii či Ruské říši, později pak ve „svých“ nově vzniklých národních státech.

Muslimové čítali na počátku prvního srbského povstání (1804–1813)⁷ jen v bělehradském pašalíku okolo 20 000 osob, přičemž koncentrováni byli především v městských typech osídlení. Dne 8. října 1807 dobyli srbsí vzbouřenci Bělehrad a „vyčistili“ město od jeho tureckých obyvatel, respektive „poturčenců“ a s nimi dále i židů a řeckých fanariotů.⁸ Mezi notáblý i obyčejnými muslimy

⁷ Přestože povstání v bělehradském pašalíku hrálo mimořádně významnou roli při utváření moderního srbského národa a obecněji sociální modernizace regionu podle trendů přicházejících zejména ze západní a střední Evropy, samotné povstání nebylo nacionalismem primárně inspirováno. Události původně započaly jako odpor pravoslavných poddaných vůči místním muslimským feudálním vládcům.

⁸ Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka* (Novi Pazar: CBS, 2007), 328–29.

v Sandžaku a Bosně vzbudilo první srbské povstání obecně vážné obavy, a jejich vojska proto již od počátku bojovala proti povstalcům a byla mezi prvními, kdo roku 1813 po porážce povstání vstoupili do „osvobozeného“ Bělehradu.⁹

Povstání se přirozeně přelilo i mezi pravoslavnou ráju v okolí Nového Pazaru, turecky Jeni Bazar, kde „janičáři“ – vazalové na Cařihradu de facto nezávislého paši Pazvantoglu – vykořisťovali poddané obyvatelstvo podobně jako jejich protějšky v bělehradském pašalíku.¹⁰ V oblasti epizodně operovalo i Karadjordjevičovo vojsko. To usilovalo o ovládnutí prostoru Sandžaku tak, aby umožnilo spojení s Černou Horou a zároveň narušilo komunikace vedoucí z jihu Balkánu do Bosny. Nikoli naposledy se tím ukázala strategická důležitost Sandžaku jako pomyslného „středobodu“ spojujícího sever s jihem a východ se západem poloostrova. Povstalci mimo jiné v městečku Sjenici vyvraždili podle bosňáckých údajů až několik tisíc muslimů, což dále zjitřilo zdejší již tak komplikovanou interkonfesní situaci.¹¹ Válka ostatně uvedla obyvatelstvo v regionu do pohybu, následkem čehož vzrostl podíl muslimů na celkové populaci Sandžaku. Povstání však bylo i zde po lých bojích nakonec osmanskou mocí pacifikováno, a to zejména za přispění místních muslimů.¹²

Série revolt dala vzniknout srbskému knížectví s vlastními, rychle se etablojícími elitami přirozeně usilujícími o legitimitu nových pořádků. V souladu s celoevropskými trendy se *raison d'être* nově se utvářejícího srbského státu staly myšlenky nacionalismu. Krom povstaleckého étosu, pravoslavné víry a vědomí společných socioekonomických zájmů ráji hrálo v procesu utváření novodobého srbského nacionalismu a státu významnou úlohu také „znovuobjevované“ dědictví srbské středověké státnosti.

Bělehradský pašalík, ač postupně územně expandující, však ovládal pouze malou část zemí osídlených pravoslavnými Jihoslovany, přičemž vztah k rodícímu se chorvatskému nacionalismu či širším jihoslovanským idejím zůstával ještě dlouho neujasněn.¹³ Černá Hora v době prvního srbského povstání, a ještě dlouho poté, představovala spíše klanový svaz usilující v podmínkách nehostinných hor o vymanění ze sevření okolní osmanskou mocí než moderní národní stát.¹⁴ Ostatně otázka identity obyvatel Černé Hory především ve vztahu k srbsví

⁹ Ibid.

¹⁰ Dragi Maliković, „Novi Pazar u Prvom Srpskom Ustanku“, *Novopazarski zbornik* (1995), 109–13.

¹¹ Fijuljanin, *Sandžački Bošnjaci*, 76–77.

¹² Esad Džudžević, *Sandžak: Multietnička regija* (Tutin: CBS, 2010), 24–25; Fijuljanin, *Sandžački Bošnjaci*, 77.

¹³ Leften Stavrianos, *The Balkans since 1453* (New York: Holt, Rinehart & Winston, 1958), 231–41.

¹⁴ František Šístek, *Černá Hora* (Praha: Libri, 2007), 7–9.

zůstává, alespoň částečně, otevřena až do dnešních dní. Demografické a socio-kulturní centrum potenciálního muslimského či bosňáckého národa se přitom nalézalo mezi právě vznikajícími křesťanskými národy západu Balkánu, zejména Srby a Chorvaty.¹⁵

Vyhánění muslimů ze „srbských zemí“ se jako masový fenomén znovu objevilo s druhým srbským povstáním v roce 1815. Jedním z důsledků ustavení srbské (polo)autonomie v bělehradském pašalíku bylo i sestěhování muslimské populace do pouhých šesti pevnostních sídel hájených osmanskou posádkou. Roku 1830 bylo úmluvou autonomních orgánů s Portou, uzavřenou na nátlak Ruska a vyhlášenou sultánovým výnosem, tzv. hatišerifem, rozhodnuto o vystěhování všech muslimů z bělehradského pašalíku. Dne 24. března 1867 pak předal poslední vojenský velitel Bělehradu klíče od bělehradské pevnosti Kalemegdanu srbskému knížeti Mihailu Obrenovići, a osmanská vojska tak definitivně vyklidila svoje pozice v mladém a malém Srbsku.¹⁶

Pokud bychom chtěli na příkladu některého místa ilustrovat etno-konfesní změny, které se v Srbsku udály během několika málo desítek let od prvního srbského povstání, sotva bychom krom Bělehradu našli výstižnější příklad než Užice. Město ležící v dnešním západním Srbsku poblíž Sandžaku, kde ještě ve čtyřicátých letech 19. století bylo podle bosňáckého historika Mustafy Imamoviće více než 2000 muslimských domů, 20 mešit a pouze 80 křesťanských usedlostí, bylo svými tehdejšími obyvateli nazýváno malým Cařihradem.¹⁷ Doba se změnila a dnes nestojí v Užici mešita žádná a muslimové zde téměř nežijí, což bylo a je zejména v nedalekém Sandžaku vnímáno dodnes velmi citlivě.

Také samotná Bosna, a Novopazarský sandžak jako její tehdejší součást, se v průběhu 19. století pozvolna stávala místem emancipace, soupeření, či naopak konverze srbského a chorvatského nacionalismu. Jak Chorvaté, tak Srbové spolu se stoupenci jihoslovanské jednoty považovali Bosnu z historického a etnického pohledu za přirozeně svoji, na což samozřejmě senzitivně reagovali místní

¹⁵ Podobně jako slovanští muslimové zůstaly nacionalismem prakticky netknuty až do konce 19. století i etnické turecké komunity žijící na území celého osmanského impéria a osmanské elity. Turecký nacionalismus se v zásadě datuje od tzv. mladoturecké revoluce a masově se šířil až v souvislosti s odporem proti okupaci mocnostmi a Řeckem po první světové válce. Vítězství ve válce proti Řecku, stažení mocností z Malé Asie a vytvoření sekulární Turecké republiky znamenalo náhlý konec nadnárodního impéria založeného na předmoderním třídně-religiózním pořádku. Turecko se poté etablovalo jako moderní stát založený na tureckém nacionalismu bez mocenských či dokonce územních aspirací vůči zbylým osmanským elementům na Balkáně. Viz Imamović, *Historija Bošnjaka*, 521–22.

¹⁶ Ibid., 329–31.

¹⁷ Ibid.

muslimové. Jak uvádí Ladislav Hladký, „nebezpečí válek a vpádu křesťanských vojsk nebývale sjednotilo muslimskou komunitu v Bosně bez rozdílu – begy [příslušníky muslimské aristokracie – pozn. aut.] i prosté muslimské sedláky. Bosenští muslimové napevno spojili svůj osud s osudem Osmanské říše a Bosenského pašalíku. Osmanskou říši považovali za garanta své víry a svobody. V důsledku toho patřili také bosenští muslimové k nejhrolivějším obráncům islámu. [...] Konfesijní spory v Bosně se ještě více prohloubily. Zdejší společnost se rozdělila na dva tábory, muslimy a křesťany, z nichž každý zastával jiné politické zájmy.“¹⁸

Vypjatý třídně-religiózní konzervativismus typický pro muslimskou bosenskou nobilitu a odmítání jakýchkoli reforem přicházejících z Cařihradu ústící až ve snahu o získání autonomie Bosny, která je v bosenském nacionálním narativu personalizována v postavě Huseina bega Gradaševiče, se samozřejmě projevovaly i v Novopazarském sandžaku.¹⁹ Zdejší muslimové v této době sami sebe stále pokládali především za součást univerzalistické islámské komunity v rámci Osmanské říše. Slovanští muslimové na Balkáně obecně byli moderními křesťanskými nacionalisty považováni většinou za pouhé „odrodilé poturčence“, přičemž, jak už bylo zmíněno, jejich vlastní identita nebyla zatím nacionalismem přímo ovlivněna.²⁰

Na konci šedesátých let 19. století byla v Bosně provedena poslední osmanská správní reforma, která vytvořila Bosenský vilájet (či lépe řečeno potvrdila Bosnu jako vyšší správní jednotku), do něhož byl jako nižší správní jednotka začleněn i Novopazarský sandžak. Reforma, navazující na tzv. hatišerif z Gülhany²¹ z roku 1839, měla také přinést větší podíl nemuslimů na správě věcí veřejných, respektive zajistit jejich zrovnoprávnění s muslimy tak, jak to předpokládal právě zmíněný hatišerif. V roce 1875 se však v Hercegovině a Bosně rozhořelo povstání ráji, jež bylo zprvu motivováno zejména její neutěšenou materiální situací způsobenou neúrodou a vysokým zatížením daněmi a dávkami. Do povstání, které vypuklo jako místní boj podmaněných za plody jejich fyzické práce spíše než za politickou či dokonce nacionální emancipaci, se brzy zapojily

¹⁸ Ladislav Hladký, *Bosna a Hercegovina: Historie nešťastné země* (Brno: Doplněk, 1996), 34–35.

To ovšem neznamená, že by muslimská společnost v Bosně, a ostatně i na celém Balkáně, nebyla sama o sobě v této době stratifikována. Naopak rozdíl mezi materiálními a mocenskými zájmy i pojmáním vlastní komunity mezi privilegovanou muslimskou aristokracií, islámskými učenci a podmaněnými rolníckými masami byly zřejmé (nejen) v Sandžaku už tehdy a přetrvávaly prakticky až do doby socialistické modernizace.

¹⁹ Džudžević, *Sandžak*, 26.

²⁰ Miroslav Šesták et al., *Dějiny jihoslovanských zemí* (Praha: NLN, 2009), 295–97.

²¹ Hatišerif z Gülhany, který mimo jiné formálně zrovnoprávnil postavení muslimů a nemuslimů, je považován za počátek reformně-modernizačního období v Osmanské říši, tzv. tanzimátu.

evropské velmoci i nové balkánské státy Černá Hora a Srbsko. Výsledkem konfliktu mezi zmíněnými aktéry tzv. velké východní krize, kdy byla Osmanská říše za pomoci carského Ruska poražena svými vazalskými státy, bylo ustavení rakousko-uherského protektorátu nad Bosnou a Hercegovinou.²² Sandžak však byl ještě v roce 1877, zřejmě v reakci na evidentní destabilizaci Bosny a Hercegoviny, vyčleněn Portou z Bosenského vilájetu a spolu s Prizrenským sandžakem utvořil Kosovský vilájet.²³

Zahraniční politika Vídně vedená hrabětem Andrássem chtěla zřejmě původně plánovaným obsazením Sandžaku zabránit tomu, aby se Srbsko a Černá Hora s podporou Ruska spojily v jeden stát. Houževnatý ozbrojený odpor místního obyvatelstva (jak „poturčenců“, tak pravoslavných), který byl těsně spojen s odbojem ve vlastní Bosně a Hercegovině i s podporou Bělehradu, Cetinje i Cařihradu, a zájem krizi dále neeskalovat vedly Vídeň k uzavření kompromisní tzv. cařihradské či také novopazarské konvence z 21. dubna 1879.²⁴ Článek 25 závěrečného protokolu Berlínského kongresu tak sice původně předpokládal jakési kondominium, tedy že si Osmanská říše podrží Sandžak a bude zde i nadále vykonávat správu, zatímco podunajská monarchie se zde stane garantem „nových politických pořádků a také svobody a bezpečnosti komunikací“, zmíněnou konvencí došlo ale k jeho podstatné modifikaci.²⁵ Vídeň sice získala právo držet na území Sandžaku svoje garnizony ve třech sídlech (šlo o Priboj, Prijepolje a Pljevlju) s úhrnným počtem okolo čtyř až pěti tisíc vojáků, avšak do místních záležitostí se nevměšovala. Stejný počet mužů zde mohla mít dislokována osmanská vojska. Sultán a Vysoká Porta tak v Sandžaku, který se nyní stal nejsevernější balkánskou výspou Osmanské říše, zůstali i nadále suverénní nikoli pouze de iure, jako tomu bylo v případě Bosny.²⁶ Dále je nutné dodat, že obsazení Bosny a Hercegoviny Rakousko-Uherskem vyvolalo vlnu muslimského vystěholectví, jejíž nezanedbatelná část směřovala právě do Sandžaku.²⁷

²² Hladký, *Bosna a Hercegovina*, 37–40.

²³ Džudžević, *Sandžak*, 29. Součástí Novopazarského sandžaku tehdy byla i oblast dnešního severu Kosova s centrem v Mitrovici. Viz *ibid.*, 24.

²⁴ Imamović, *Historija Bošnjaka*, 354–55.

²⁵ „The Treaty of Berlin 1878“, *The Tablet*, 13, <http://archive.thetablet.co.uk/article/20th-july-1878/11/the-treaty-of-berlin>.

²⁶ Safet Bandžović, *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka* (Sarajevo: Biblioteka Ključanin, 1991), 10–11; Imamović, *Historija Bošnjaka*, 355–57; Hladký, *Bosna a Hercegovina*, 43–44.

²⁷ Džudžević, *Sandžak*, 32.

Obr. 1: Novopazarský sandžak v roce 1878 (mapa)

Pozn.: Novopazarský sandžak – kondominium Osmanské říše a Rakouska-Uherska. Srbsko – nezávislý stát. Černá Hora – nezávislý stát. Bosna a Hercegovina – nominálně území Osmanské říše pod okupací Rakouska-Uherska.

Zdroj: Wikipedia, https://commons.wikimedia.org/wiki/File%3ASanjak_of_Novibazar.png.

Okupace Bosny rakousko-uherskými vojsky měla za cíl nejenom zabránit vzniku jednotného jihoslovanského státu s podporou Petrohradu, ale také vytvořit předpolí pro další expanzi impéria na jih Balkánského poloostrova.²⁸ Držba Vojvodiny, Slavonie, Dalmácie, Transylvánie, Bosny a Hercegoviny spolu s vojenskou přítomností v Sandžaku umožňovala Vídni udržovat Srbsko a Černou Horu v de facto polozávislém postavení, tedy ve stavu, kdy se Srbsko nemohlo stát moderním evropským státem.²⁹ Sandžak představoval pro všechny zúčastněné, dvě velmoci a dva mladé státy, strategickou křižovátku spojující sever s jihem

²⁸ Imamović, *Historija Bošnjaka*, 45–46.

²⁹ Milan Andrejevich, „The Sandžak: A Perspective of Serb-Muslim Relations“, in *Muslim Identity and the Balkan State*, eds. Hugh Poulton a Suha Taji-Farouki (London: Hurst & Company, 1997), 172–73.

a západ s východem Balkánského poloostrova, Srbsku navíc umožňoval spojení s Jadranem, Rakousku skýtal příslib další expanze na jih až do Soluně.³⁰

Rozhodnutím Berlínského kongresu byly ustaveny samostatné a také nově územně rozšířené státy Srbsko a Černá Hora. Srbsko získalo oblasti Niše, Pirotu, Toplice a Vranje, odkud odešlo či bylo vyhnáno téměř všechno místní muslimské obyvatelstvo. Černá Hora nově ovládla území Nikšiće, Podgorice, Spuže, Berane, Kolašinu a Baru. To bylo opět provázáno vlnou migrace, kdy z hor přicházeli pravoslavní Čerňohorci, a muslimové zmíněné oblasti naopak hromadně opouštěli. Muslimští uprchlíci se usazovali hlavně v blízkých provinciích stále ovládaných „nemocným mužem na Bosporu“, výjimkou ale nebylo ani vystěholectví do zámoří. V obou nezávislých státech byli zbývající muslimové nezdědka podrobování nevybíravé asimilaci, která zahrnovala i vynucené konverze „poturčenčů“.³¹ Na druhou stranu je nutné zmínit, že čerňohorský kníže Nikola se osobně zasazoval o zrovnoprávnění svých muslimských poddaných. Přes všechny praktické problémy byl tudíž čerňohorský model inkorporace muslimů po roce 1878 výrazně odlišný od toho srbského, směřujícího k co možná největší eliminaci muslimského živlu.³² Naopak ze samotného Sandžaku se po Berlínském kongresu vystěhovalo či bylo nuceno vystěhovat větší množství pravoslavného obyvatelstva.³³

Právě proces vysídlování či naopak zakoušení života minoritního neplnoprávného muslimského obyvatelstva v nových křesťanských státech znamenal zásadní impulz a zřejmě i nezbytný předpoklad pro budoucí proces proměny relativně pasivní premoderní muslimské identity v politickou sebeidentifikaci – moderní muslimský nacionalismus. Muslimští uprchlíci přicházející do jižních oblastí Osmanské říše, tedy i do Sandžaku, s trpkou zkušeností přirozeně šířili antagonismus vůči novým křesťanským pánům na severu. I v okupované Bosně byla ke konci 19. století již zřejmá konfrontace nacionálně stále nevyhraněných muslimů s pokročilým nacionalismem srbským a chorvatským. Muslimové, kteří byli příslušníky nově se utvářejících národů zpravidla považováni za poturčené Srby či Chorvaty, tak byli nuceni v konfrontaci s nastupujícím nacionalismem hledat a definovat svoji novou, do budoucna národní identitu.³⁴ Muslimské

³⁰ Bandžović, *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka*, 9.

³¹ Imamović, *Historija Bošnjaka*, 331, 349–50.

³² František Šístek, *Černá Hora* (Praha: Libri, 2007), 56–57.

³³ Ejup Mušović, „Sandžački Muslimani u etnologii Srbije“, *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 42 (1992): 142.

³⁴ Safet Bandžović, *Iseljavanje Muslimana Crne Gore u Tursku* (Podgorica: Matica Muslimanska Crne Gore, 2011), 32; Hladký, *Bosna a Hercegovina*, 49. Z tohoto období je také známa po dlouhé době první, byť jen epizodně úspěšná, obrana místních muslimů proti nárokům

prostředí Sandžaku bylo rovněž ovlivňováno vývojem v etnicky albánském prostoru, se kterým se na jihu regionu ostatně do značné míry prolínalo. Albánský, dobovým jazykem řečeno arnautský, element se tak stal významným i v samotném Sandžaku, zejména v oblasti Pešterské náhorní plošiny a v Novém Pazaru, a dodnes tvoří významnou součást multikulturního prostředí v oblasti Plavu.

Je nutné uvést, že v Bosně a samozřejmě i v Sandžaku zůstávalo pozdně osmanské socioekonomické zřízení zakonzervováno až do balkánských válek, respektive až do první světové války. Místní muslimská vojenská aristokracie zpravidla odmítala veškeré pokusy o reformy dosavadního zřízení a emancipaci nepřivilegovaných tříd, ať už tyto reformy přicházely z Cařihradu nebo z Vídně. Závislost nesvobodných rolníků (tzv. kmetů) na vztazích s držiteli lén (tzv. čifluků), tedy s muslimskými feudály, zůstala nezměněna a pro křesťanskou ráju znamenala z hlediska materiálního často velmi svízelné postavení.³⁵ Jak uvádí Aydin Babuna, v roce 1910 bylo v Bosně muslimského vyznání 91 % všech vlastníků půdy se závislými nájemci (kmeti), dále 70 % všech vlastníků půdy bez kmetů, 56 % všech svobodných rolníků a 4 % všech kmetů. Naprostou většinu kmetů představovali obyvatelé pravoslavné víry (73 %) a katolického vyznání (21 %).³⁶ Tentýž autor dále dovozuje, že „ve společnosti, kde bylo díky sociální struktuře extrémně obtížné odlišit náboženská práva od ekonomických privilegií, práva vlastníků půdy znamenala muslimská práva a postavení kmetů znamenalo zároveň jejich sociální porobu. V takovýchto podmínkách nebylo pro muslimské feudály těžké podněcovat náboženské cítění svých souvěrců tak, aby ochránili vlastní materiální zájmy.“³⁷

Samotná oblast Sandžaku se po okupaci Bosny Rakouskem-Uherskem stala nejseverněji položenou periferií Osmanské říše. Osmanská správa zde, stejně jako ve většině ostatních od centra vzdálených provincií, fungovala jen velmi špatně a Sandžak tak zůstal bez dohledu centrálních autorit ve stavu, kdy byl každý v podstatě svým vlastním pánem. Tento stav faktického bezvládní společnosti

mladých balkánských států a imperialismu velmocí. Dominantně muslimský region Plavu a Gusinje se smíšenou slovansko-albánskou populací byl rozhodnutím Berlínského kongresu přičleněn k Černé Hoře. Kvůli ozbrojenému odporu místních obyvatel muslimské víry, které vedl Ali beg Šabaganić, zvaný Ali paša z Gusinje, však byli Černohorci po několika krvavých střetnutích nuceni od dobývání tohoto regionu upustit. Z oblasti byl vytvořen samostatný osmanský sandžak se sídlem v Plavu a muslimská populace si zde udržela dominanci až dodnes. Černá Hora získala jako kompenzaci pobřežní pás území s rovněž výrazně osmanským městem Ulcinj. Viz Imamović, *Historija Bošnjaka*, 350–57.

³⁵ Šesták et al., *Dějiny jihoslovanských zemí*, 295–97; Hladký, *Bosna a Hercegovina*, 35.

³⁶ Aydin Babuna, „The Bosnian Muslims and Albanians: Islam and Nationalism“, *Nationalities Papers* 32, č. 2 (červen 2004): 292, doi: 10.1080/0090599042000230250.

³⁷ Ibid.

s hospodářskými problémy danými periferní polohou a s pozdně feudálním zřízením znamenající pauperizaci značné části obyvatelstva dopadal nejtíživěji na početně převažující chudé bezzemky a malorolníky, tedy zpravidla na pravoslavné obyvatelstvo.³⁸ Tím se dále prohlubovaly nábožensko-etnické antagonismy mezi pravoslavnými a muslimy, přičemž pokusy Cařihradu o reformy ve smyslu větší participace nemuslimů na veřejném životě zůstávaly v Sandžaku zpravidla oslyšeny.³⁹

V roce 1903 proběhl v Srbském království převrat, který přivedl k moci opět panovníka z dynastie Karadjordjevićů podporovaného radikály. Změna na trůně přinesla i aktivizování velkosrbské politiky země, která společně s Černou Horou jevila zvýšený zájem krom Bosny a Hercegoviny i o tzv. staré srbské země či jižní Srbsko, tedy Makedonii, Kosovo a i Sandžak (Rašku).⁴⁰ V samotném Sandžaku vedly neutěšené sociální podmínky ve stejném roce k rolnickým bouřím a povstání především, ale nikoli výhradně, pravoslavných rolníků proti vysokému daňovému zatížení a celkovému útlaku ze strany dominantně muslimských vládnoucích vrstev. Boje vyvrcholily bitvou u Stožeru, kde osmanské síly pod vedením místního notábla Šemsi paši porazily povstalce, což mělo za následek novou vlnu represí a vystěhovalectví zejména pravoslavného obyvatelstva.⁴¹

Posledním velkým „dramatem“ před vypuknutím balkánských válek byla tzv. bosenská krize. V roce 1908 Rakousko-Uhersko formálně anektovalo území Bosny a Hercegoviny, které již třicet let ovládalo a na něž po mladoturecké revoluci opět vznášela nárok Osmanská říše. Součástí diplomatických ujednání o de facto uznání tohoto kroku Cařihradem, vedených snahou rakouské diplomacie o zmírnění napjaté mezinárodní situace, bylo krom vyplacení „odškodného“ Osmanské říši i stažení vojsk podunajské monarchie ze Sandžaku a jeho navrácení pod plnou kontrolu Porty, byť již jen na několik málo let.⁴²

Avšak „mimo“ tato významná historická data nadále, a to se zvyšující se intenzitou, probíhaly v regionu procesy reformování dosavadní společenské reality, především formování moderních národů. Novotám, které přinášela mladoturecká revoluce, se v Sandžaku dostalo rozpačitého přijetí jak ze strany muslimských feudálů, kteří se obávali ztráty svých tradičních privilegií, tak

³⁸ Hospodářské problémy v regionu se zřejmě projevovaly také na životě nižších vrstev muslimské společnosti, do kterých patřili řemeslníci, kupci apod.

³⁹ Bandžović, *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka*, 9–13; Munavera Hadžišehović, *Muslimanka u Titovoj Jugoslavii* (Tuzla: Bosanska riječ, 2006), 15–16.

⁴⁰ Ladislav Hladký, *Bosenská otázka v 19. a 20. století* (Brno: Masarykova univerzita v Brně, 2005), 106–7.

⁴¹ Morrison a Roberts, *The Sandžak*, 76–77.

⁴² Andrejevich, „The Sandžak: A Perspective“, 172–73; Hladký, *Bosna a Hercegovina*, 53.

křesťanské ráji, která zřejmě oprávněně nevěřila v možnost zlepšení vlastního postavení v rámci státního systému a společenského uspořádání Osmanské říše.⁴³ V důsledku anexe Bosny a Hercegoviny se v Sandžaku usídlili další muslimští uprchlíci, tzv. muhadžiři, jejichž přítomnost rozhodně nepřispěla ke smíření rozjitřených interkonfesních či interetnických vztahů v nepokojném regionu.⁴⁴

Sandžak jako součást nově nezávislých křesťanských států

Těsně před novým kolem válek Srbska, Černé Hory a ostatních křesťanských států na Balkáně s Osmanskou říší v letech 1912–1913 již tvořili muslimové dle vyznání sice křehkou, ale přesto většinu populace zbylých držav „evropského Turecka“.⁴⁵ Tato většina byla výsledkem dynamických demografických procesů, zejména sérií válek, počínajíc znovudobýváním Uher ze strany Habsburků a končíc výše popsány konflikty s balkánskými křesťanskými státy, které v 19. století zapříčinily masový exodus muslimů do zbývajících osmanských provincií na jihu Balkánského poloostrova.⁴⁶

Porážka Osmanské říše v první balkánské válce přinesla nové dělení územních zisků mezi sousední křesťanské státy. Takto získaná území však zahrnovala zpravidla regiony, které před balkánskými válkami již měly většinově muslimské osídlení. Počet muslimů, nových „občanů“ Srbska, Černé Hory, Bulharska a Řecka byl přitom enormní. Jen v srbském záboru, tzv. starém či jižním Srbsku, se po balkánských válkách ocitlo více než 1 200 000 muslimů z celkového počtu 2 300 000 nově přibývajících obyvatel.⁴⁷ Podle všeho již převážně muslimský Sandžak, dobytý v počátcích podzimní kampaně roku 1912, byl spolu s ostatními osmanskými provinciemi rozdělen mezi vítězné státy – Srbsko a Černou Horu – které tak významně zvětšily svou předválečnou rozlohu.⁴⁸

Balkánské války samozřejmě znamenaly (nejen) pro místní muslimské obyvatelstvo existenční hrozbu. Avšak vzhledem ke krátkému období do začátku první světové války, k relativní neorganizovanosti antimuslimské politiky, málo výkonnému byrokratickému aparátu a v důsledku nasazení vojsk primárně proti státním aktérům nebyly plány na eliminaci či konverzi „poturčenců“

⁴³ Morrison a Roberts, *The Sandžak*, 85–86.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Justin McCarthy, *Death and exile: The ethnic cleansing of Ottoman Muslims* (Princeton: Darwin Press, 1995), 136.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Ibid., 162.

⁴⁸ Andrejevich, „The Sandžak: A Perspective“, 173; Šistek, *Černá Hora*, 64–65.

a pravoslavnou kolonizaci v nově přičleněných oblastech balkánských států dovedeny do konce.⁴⁹ Přesto bylo do počátku první světové války, dle bosňáckých údajů, nuceno odejít pouze z černohorského záboru Sandžaku, okolo 12 000 muslimů.⁵⁰

Porážka Osmanské říše v první balkánské válce znamenala rozdělení Sandžaku mezi vítěznou Černou Horu a Srbsko, kdy oblasti Novi Pazar, Sjenica, Priboj, Prijepolje i Tutin byly připojeny k Srbsku, zatímco Pljevlja, Bijelo Polje, Berane, Rožaje, Plav i Gusinje připadly nezávislé Černé Hoře. Tehdejší hranice mezi Srbskem a Černou Horou, která v Sandžaku v zásadě odpovídala dnešní mezistátní hranici, dále procházela Kosovem, přičemž Černá Hora získala část Metohie i se sídlem patriarchátu v Peći (turecky Ipek).⁵¹ V souvislosti s obsazováním nových území je v bosňáckém historickém narativu často zdůrazňováno chování relativně disciplinovaného srbského vojska a jeho korektní přístup k muslimům, zatímco na černohorské straně záboru docházelo k četným násilnostem, nuceným konverzím k pravoslaví, zabíjení, rabování i pálení muslimských usedlostí.⁵² Nejpravděpodobnějším vysvětlením takto kontrastujícího charakteru zabírání Sandžaku Bělehradem a Cetinje je zřejmě obecný rozdíl v disciplinovanosti srbských a černohorských vojsk i v efektivitě fungování státního aparátu.

V jihovýchodní Evropě, kde probíhala světová válka jako v zásadě pokračování válek balkánských, konflikt přinesl, tak jako i jinde, všeobecné strádání, ztráty na lidských životech i materiálních hodnotách. Samotné válečné operace se odehrávaly také v Sandžaku, přičemž do války proti Rakousku-Uhersku zde bylo mobilizováno pravoslavné i muslimské obyvatelstvo. Mobilizace muslimů zapříčinila tenze v armádě, nespokojenost, časté dezerce a následně vytváření tzv. zeleného kádru⁵³ či muslimských gerilových oddílů (komitů) bojujících proti novým pořádkům i pro kořist.⁵⁴

⁴⁹ McCarthy, *Death and exile*, 139.

⁵⁰ Imamović, *Historija Bošnjaka*, 456–58.

⁵¹ *Ibid.*, 458.

⁵² Koncem roku 1913 byly tyto „excesy“ na zásah černohorského krále zastaveny, což zahrnovalo i reverze násilných konverzí, znovuotevření náboženských institucí apod. Příkladem páchaného příkoří může být obsazení Plavu a Gusinje, kde nepravdělná černohorská vojska pobila stovky místních muslimů a kde byly vynucovány hromadné konverze ke křesťanství. Pop z Gusinje Djordje Šekularac tak pokřtil během několika dní skoro 12 000 místních muslimů. Viz Šistek, *Černá Hora*, 64–65; Raif Hajdarpašić, *Sandžak 1912–1929* (Sarajevo: GIK Oko, 2003), 46–47; Fijuljanin, *Sandžački Bošnjaci*, 95–97.

⁵³ Zelený kádr je termín užívaný pro skupiny armádních zběhů, kteří se často zabývali i loupežnictvím.

⁵⁴ Oddíly rezistence vznikaly v průběhu války také na srbské a černohorské straně.

Muslimové byli také později verbováni pro spolupráci s rakouskými okupačními silami, masově proběhla mobilizace do muslimských milicí, tzv. dju-rumlíj, působících v Sandžaku, ale i na Kavkaze či v Arábii. Muslimové tak byli po válce nejen oficiálními místy vnímáni jako zrádci.⁵⁵ K tomu přispěla i sjenická konference z roku 1917, kdy se místní muslimští předáci vyslovili ke statusu Sandžaku, přičemž jednohlasně podpořili spojení bývalé srbské a černohorské části, které byly za války okupovány Rakouskem, s Bosnou a Hercegovinou, anektovanou Vídní v roce 1908. Po válce byli účastníci konference obviňováni z austrofilství a stíháni pro spolupráci s nepřítelem. V současném bosňáckém i srbském nacionálním diskurzu je konference zpravidla interpretována jako jasný doklad toho, jak bosňácký lid Sandžaku chápal svoji národní identitu a státní příslušnost.⁵⁶

Po první světové válce vzniklo v atmosféře stále pocitovaného mezinárodního i domácího napětí Království Srbů, Chorvatů a Slovinců, a to nikoli pouze jako útvar preferovaný vládnoucími kruhy v Bělehradě. Idea jednotného státu byla podpořena také širší jihoslovanskou politickou reprezentací a rovněž mezi lidem nebyla myšlenka sjednocení jihoslovanských zemí nepopulární. Jak se však poměrně záhy začalo ukazovat, teze o jednom národu o třech větvích,⁵⁷ žijícím ve společném státě pod vládou krále z dynastie Karadjordjevićů, byla z mnoha politických, hospodářských a kulturních důvodů jen fikcí. Kvůli rozdílným pohledům na uspořádání společného státu (spor unitarismus versus federalismus) i vzhledem k socioekonomickým a zahraničněpolitickým problémům se meziválečná Jugoslávie nacházela ve stavu téměř permanentní krize.⁵⁸

Základem této krize byla národnostní otázka, často se ovšem prolínající s otázkou sociální. Jestliže třem titulárním větvím jednoho národa byla přiřazována identita srbská (zahrnující i Černohorce a pozdější Makedonce), chorvatská a slovinská, slovanští muslimové či „poturčenci“ byli považováni jen za příslušníky specifické náboženské obce, na které byl zpravidla ze srbské a chorvatské strany vyvíjen nátlak, aby se přiřadili k jedné či druhé národnosti. Přijmout srbskou nebo chorvatskou nacionální identitu by však pro muslimy znamenalo zároveň i svým způsobem akceptovat identitu katolickou či pravoslavnou, což bylo pro

⁵⁵ Hajdarpasić, *Sandžak 1912–1929*, 82–83, 85, 89, 144, 147; Fijuljanin, *Sandžački Bošnjaci*, 92.

⁵⁶ Fijuljanin, *Sandžački Bošnjaci*, 92–94.

⁵⁷ Teze o třech větvích jugoslávského národa připomíná konstrukci o dvou národních větvích státního národa meziválečného Československa.

⁵⁸ Hladký, *Bosna a Hercegovina*, 62.

velkou většinu muslimů nepřijatelné, a to i odhlédneme-li od toho, že by taková akceptace představovala logický nonsens.⁵⁹

Otázka nacionální identity slovanských muslimů v meziválečné Jugoslávii však zůstávala otevřena, neboť, jak uvádí Ladislav Hladký, „pro prosté muslimy (a těch byla v meziválečné Jugoslávii stále drtivá většina) byla abstrakce při rozhodování o národnostním zařazení příliš složitá a popravdě v podstatě bezúčelná. Lidé z venkova zůstávali především ‚muslimy‘, případně se hlásili ke svým regionálním jménům.“⁶⁰ Na druhou stranu však již probíhaly procesy politizace muslimského společenství. Meziválečné období je typické zakládáním stran a spolků a nelze nevidět, že v intelektuálních kruzích se začaly objevovat úvahy o jihoslovanských muslimech jako o nikoli jen náboženské a kulturní, ale i národní pospolitosti.⁶¹

Problematickým se stal vztah jihoslovanských muslimů k bývalé Osmanské říši – nově Turecku, kde se po vítězství nad Řeckem i diktátem mocností začal rychle formovat moderní sekulární národní stát založený na nacionalistickém principu bez aspirací na začlenění ostatních muslimů, neboť byl zrušen univerzalistický sultanát a později i chalífát. Sekularizace a nacionalizace v Turecku však měly spíše jen nepřímý vliv na polarizaci, která postupně probíhala i v Sandžaku. Zdejší muslimská společnost, respektive především její elity se v této době začaly diferencovat na tradicionalisty a modernisty, tendující buď k neosmanismu, nebo k modernímu nacionalismu.⁶²

V Království SHS bylo muslimské obyvatelstvo, nejen viděno prizmatem bosňácké historické paměti, vystaveno ze strany státu a především nestátních aktérů administrativní šikaně, loupení i vraždění. Tak tomu bylo i v periferním a válečnými událostmi pauperizovaném Sandžaku. Zde se ve vsích Šahovići a Pavino Polje, ležících v bývalé Černé Hoře, odehrál v roce 1924 zřejmě největší pogrom proti muslimskému obyvatelstvu. Pro podezření z vraždy okresního náčelníka Boško Boškoviće bylo pravoslavnými ozbrojenci zabito několik set muslimů včetně žen a dětí, což vyústilo v exodus muslimského obyvatelstva z celého širokého okolí. Tato událost je široce reflektována v současné bosňácké

⁵⁹ Ibid., 66–67. Postavení neslovanských národnostních menšin především na jihu tzv. starého Srbska bylo ještě o poznání komplikovanější, neboť diskriminace menšin (dle pravidla čím odlišnější tím problematičtější) nebyla v meziválečném období na Balkáně výjimkou, ale spíše pravidlem.

⁶⁰ Hladký, *Bosna a Hercegovina*, 68.

⁶¹ Ibid.

⁶² Imamović, *Historija Bošnjaka*, 521–22.

historiografii, a co víc, obvykle je považována za symptomatickou ve vztahu pravoslavných k Muslimům/Bosňákům.⁶³

Zároveň je nutné si uvědomit, že banditismus, často spojený s interkonfesioními a interetnickými problémy, byl v meziválečné době typický pro celou Jugoslávii, tudíž to platí i pro odbojné sandžacké muslimské komity. S tím souvisí i fenomén rozsáhlých rolnických bouří, zejména tam, kde nebyla provedena reforma osmanských feudálních pořádků či ji případně narušila Velká válka. Především muslimové vnímali tyto selské bouře nejen jako sociální, ale z logiky věci i jako konfesioně-etnické srážky. Jak uvádí Ladislav Hladký, „kmetové vysvětlovali své počínání jako odplatu za staletý útisk ze strany ‚Turků‘, jako ‚výměnu stráží‘ v novém státě“.⁶⁴

Z počátku 20. století máme také první relevantní údaje o počtu a etno-konfesioním složení obyvatelstva Sandžaku. Počet obyvatel regionu se pohyboval v roce 1911 okolo 170 000, z toho většina, možná až 80 %, byla muslimského vyznání.⁶⁵ Podle výsledků cenzu z roku 1931 však žilo na území bývalého Sandžaku již 276 000 obyvatel, z toho polovina muslimů a ostatní pravoslavní.⁶⁶ Často se hovoří o masovém odchodu muslimů od roku 1912, zapříčiněném jak násilnostmi a ztrátou hospodářských a sociálních pozic, respektive touhou po zlepšení materiálního postavení, tak náboženským fanatismem spojeným s agitací náboženských elit a podporou vystěhovalců ze strany Bělehradu i Istanbulu/Ankary.⁶⁷ Muhedin Fijuljanin uvádí, že do vypuknutí druhé světové války emigrovalo ze Sandžaku až 60 000 muslimů.⁶⁸ Reálný počet odešedších byl však zřejmě výrazně nižší, už vzhledem k tomu, že census z roku 1931 napočítal v Sandžaku zhruba stejně muslimů jako ten osmanský z roku 1911. Faktorem, který významně změnil demografický obraz tohoto území, byla spíše než muslimská emigrace zejména kolonizace Sandžaku pravoslavným obyvatelstvem přicházejícím z přelidněných jádrových oblastí Srbska a Černé Hory.⁶⁹ Signifikantní pro přístup Bělehradu k muslimskému obyvatelstvu také slovanského původu byla konvence o vystěhování Turků a „lidí turecké kultury“ z roku 1938, uzavřená mezi Jugoslávií a Tureckem, která předpokládala odchod dalších 40 000 rodin

⁶³ Ibid., 491–92.

⁶⁴ Hladký, *Bosna a Hercegovina*, 63.

⁶⁵ Hajdarpasić, *Sandžak 1912–1929*, 64–65; Andrejevich, „The Sandžak: A Perspective“, 173.

⁶⁶ „Stanovništvo po veroispovesti i maternjem jeziku po popisu 31. marta 1931. godine“, oficiální stránka Statistického úřadu Republiky srbské, <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1931/pdf/G19314001.pdf>.

⁶⁷ Zoran Janjetović, *Deca kraljeva, pastorčad kraljeva* (Beograd: INIS, 2005), 68–69.

⁶⁸ Hajdarpasić, *Sandžak 1912–1929*, 117.

⁶⁹ Janjetović, *Deca kraljeva*, 246–47.

islámské víry z jihu Jugoslávie, a to za úplatu z její strany. Vzhledem k blížící válce však nebyla naplněna.⁷⁰

Po dobu více než deseti let probíhala v Království SHS pozemková reforma, která měla zbavit zemi především osmanských feudálních přežitků. Podle posledního osmanského cenzu bylo v Sandžaku pouze necelých 5 % vlastníků půdy nemuslimů.⁷¹ Zatímco jugoslávskou historiografií, a nutno dodat, že i do té doby v mnoha oblastech Jugoslávie ekonomicky neprivilegovaným především křesťanským obyvatelstvem, byla pozemková reforma chápána jako „jednoznačně progresivní akt“ odstraňující sociálně nespravedlivé vztahy, reformou postižení především „turečtí“, ale i jiní „cizí“ vlastníci půdy a držitelé feudálních privilegií se ze ztráty svých tradičních výsad samozřejmě netěšili. Agrární reforma, která významně proměnila hospodářské vztahy v Jugoslávii, z logiky věci měla vliv i na další vývoj nejen muslimské společnosti, ale i interetnických vztahů. Potvrzením této teze může být i to, že bosňácká historiografie o celé akci někdy referuje jako o „ekonomické genocidě spáchané na muslimském/bosňáckém národě“.⁷² S otázkou reformy držby půdy v souvislosti s interetnickými vztahy je spojena i problematika vakufů – islámských nadací, jejichž část byla zahrnuta do přerozdělení a zbytek podroben státnímu dozoru.⁷³

Právě agrární reforma vedla k politické aktivizaci muslimské begovské vrstvy i měšťanstva. Zakládány byly první politické strany jako reprezentantky muslimů v SHS. V Bosně to byla konkrétně *Jugoslovenska muslimanska organizacija*, která měla přesah i do severních oblastí Sandžaku a již bylo z politických důvodů úřady bráněno v činnosti v jižních oblastech země. V „jižním Srbsku“, tedy Sandžaku, Kosovu a Makedonii, se tak hlavním reprezentantem muslimů stala strana *Džemijet*, formovaná muslimskými předáky bez rozdílů etnicity a zastupující slovansky, albánsky, turecky, ale především stále ještě osmanský cítící muslimy. Obě tyto strany byly přitom aktivní nejen na lokální a regionální úrovni, ale měly zastoupení i v celostátní skupštině. Zde se za jisté ústupky, nejen v otázce agrární reformy, chovaly k vládnoucímu režimu v zásadě loajálně. S nástupem královské diktatury byly ovšem roku 1929 úředně zakázány všechny politické strany založené na národnostním či náboženském základě včetně těch, které zastupovaly muslimské obyvatelstvo.⁷⁴ Ve stejném roce se Sandžak v rámci nového správního systému, který měl za cíl nivelizovat dosavadní partikulární historické státoprávní tradice

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Hajdarpašić, *Sandžak 1912–1929*, 117.

⁷² Hladký, *Bosna a Hercegovina*, 64–65.

⁷³ Hajdarpašić, *Sandžak 1912–1929*, 134.

⁷⁴ Ibid., 91, 98, 100; Janjetović, *Deca careva*, 174, 341–42.

jihoslovanských zemí, stal spolu s částí Metohie, s Černou Horou a k ní přilehlými oblastmi Bosny a Hercegoviny součástí Zetské bánoviny se sídlem v Cetinje. Ostatně i v období Království SHS byl Sandžak administrativně oddělen od Bosny a Hercegoviny a navíc rozdělen mezi dvě správní oblasti Užice a Raška.

I po sjednocení rakousko-uherských, srbských a černoohorských zemí zůstaly muslimské náboženské komunity z jihu, tedy Srbska a Černé Hory (v čele komunity stál nejvyšší muftí v Bělehradě), a ze severu SHS, tedy Bosny (v čele tzv. reis-ul-ulema se sídlem v Sarajevu), administrativně rozděleny. Sjednocení muslimů z Bosny a Hercegoviny s jejich souvěrci na jihu království přišlo až se zákonem o muslimské náboženské komunitě z roku 1930. Tehdy byli všichni muslimové v Jugoslávii podřízeni muftímu v Bělehradě, což vypovídá o silně centralistickém charakteru režimu, neboť muftího sídlo bylo umístěno v hlavním městě, kde už téměř sto let skoro žádní muslimové nežili. Navzdory centralizaci však zůstala v muslimské náboženské obci Jugoslávie zachována jistá dualita. To reflektovala i existence dvou vrchních kolektivních orgánů islámské komunity, tzv. ulema medžlisů, a rad náboženských nadací, tzv. vakufů, v Sarajevu a Skopje.⁷⁵ V Sandžaku bylo sídlo muftího v Novém Pazaru a Pljevlji, přičemž oba muftijáty spadaly pod působnost Skopje.⁷⁶ Co se týče islámského práva, zůstaly v Království SHS zachovány šariatské soudy rozhodující pouze ve věcech rodinných a dědic-
kých.⁷⁷ Islámští náboženští činovníci, kteří mimo jiné prováděli i správní úkony jako vedení matrik, se stali státními zaměstnanci spadajícími pod ministerstvo pro náboženské záležitosti. O muslimské komunitě v meziválečné Jugoslávii, kam především v islámských náboženských kruzích pronikalo moderní myšlení jen velmi pozvolna, lze pak obecně hovořit jako o dosti konzervativní.⁷⁸

Co se týče vzdělávání nejen sandžackých muslimů, i v meziválečném období převažoval systém vzdělávání náboženského. V každém větším sídle byly základní náboženské školy (mekteby) pro děti od sedmi let, ve kterých výuka probíhala především v turečtině a arabštině, jazycích (bývalé) správy a náboženství. Základem výuky bylo náboženství spočívající hlavně ve studiu koránu, zastoupeny však byly i světské nauky. Střední vzdělání poskytovaly tzv. medresy, ty ovšem v Sandžaku a jeho okolí fungovaly po válce jen dvě – v Pljevlji a Peći.⁷⁹ V roce 1925 byla ve Skopji založena státní *Velika medresa Kralja Aleksandra*, poskytující

⁷⁵ Živko M. Andrijašević a Šerbo Rastoder, *The History of Montenegro* (Podgorica: CIGG, 2006), 185.

⁷⁶ Imamović, *Historija Bošnjaka*, 506–9, 517; Hajdarpašić, *Sandžak 1912–1929*, 173.

⁷⁷ Andrijašević a Rastoder, *The History of Montenegro*, 185.

⁷⁸ Janjetović, *Deca kraljeva*, 357–58, 360.

⁷⁹ Hajdarpašić, *Sandžak 1912–1929*, 109.

vyšší vzdělání náboženské i světské. Tato instituce, původně zamýšlená jako vzorová pro výchovu nových muslimských elit v duchu loajalismu, se vzápětí poněkud paradoxně stala místem odporu k režimu a dokonce „semeništěm“ komunistických myšlenek.⁸⁰

Hospodářsky zůstával Sandžak i nadále ekonomickou periferií Jugoslávie, a to i v porovnání s prostředím značně chudšího jihu státu. Zdrojem obživy drtivě většiny místních obyvatel, krom úzké vrstvy státních zaměstnanců, bylo stále zemědělství a pastevectví, popřípadě tradiční řemeslná výroba a maloobchod, což mělo své konsekvence v podobě jen velmi pomalu postupující obecné modernizace společnosti. Hlavní komunikace spojující sever s jihem a západ s východem jugoslávského prostoru, respektive Balkánského poloostrova, nyní vedly mimo území Sandžaku a i výstavba modernějších regionálních sítí byla započata až v polovině třicátých let. Ani v oblasti elektrifikace nezaznamenal region v meziválečném období významnějšího pokroku. Elektrická energie byla dostupná jen spotřebitelům ve větších městech, především veřejným institucím.⁸¹

Sandžak ve druhé světové válce a v poválečné realitě nové Jugoslávie

Rychlá porážka královské Jugoslávie ve válce s nacistickým Německem a jeho spojenci Itálií, Maďarskem a Bulharskem byla zapříčiněna krom očividné disproporce mezi válčícími stranami také situací, kdy se na frontě i v zázemí projevilo rozdílné vnímání královské Jugoslávie ze strany jednotlivých národů či etnik. Jugoslávie, okupovaná téměř všemi svými sousedy, se stala typickou zemí antifašistické rezistence, přičemž Národněosvobozeneckému hnutí Jugoslávie AVNOJ se fakticky podařilo otevřít novou frontu v týlu Osy. Zároveň ale byla pro Jugoslávii typická také kolaborace spojená s nacionálními antagonismy a socioekonomickými problémy. Vedle přímé okupace fašistickými státy s pomocí místních kolaborantů došlo na jaře 1941 i k ustavení satelitního státu Osy – Nezávislého státu Chorvatsko (*Nezavisna država Hrvatska*, NDH) řízenému ustašovskou diktaturou.⁸²

Součástí NDH se krom větší části „historických chorvatských zemí“ stalo, alespoň proklamativně, také území Bosny a Hercegoviny. Zejména vzhledem

⁸⁰ Janjetović, *Deca kraljeva*, 246–47.

⁸¹ Morrison a Roberts, *The Sandžak*, 100–1.

⁸² Miroslav Tejchman, *Balkán ve válce a v revoluci. 1939–1945* (Praha: Karolinum, 2008), 280–81; Hladký, *Bosenská otázka*, 186.

k národnostnímu složení NDH, tedy silně početně zastoupenému srbskému elementu, vedli ustašovci vůči místním muslimům až podbízivou politiku, kdy tito byli označováni oficiální propagandou Záhřebu za „výkvět chorvatství“.⁸³ O samotný Sandžak se kvůli jeho strategické poloze zajímaly jak fašistické Itálie. Německo i Itálie, tak NDH, a dokonce i Albánie – sama protektorát Itálie. Sandžak, kde neprobíhaly během dubnové válečné kampaně v roce 1941 žádné významnější operace, byl záhy rozdělen mezi okupační správu Itálie a Německa zhruba v hranici dnešní Černé Hory a Srbska, přičemž zde byly dislokovány i ustašovské jednotky.⁸⁴

V celé Jugoslávii brzy vypukl konflikt nacionalistů prakticky všech národů, internacionalistických komunistů a okupantů, tedy svého druhu válka všech proti všem. Pro dějiny Sandžaku bylo, krom komunistického odporu, důležité i tzv. četnické hnutí, které vedl Dragoljub Mihailović v duchu srbského nacionalismu, rojalismu a konzervatismu. Ve svém rozkazu četnickým vojvodům „Draža“ roku 1941 píše: „Cíle našich oddílů jsou: 1) Bojovat za svobodu celého národa pod žezlem Jeho veličenstva Krále Petra II. 2) Vytvořit velkou Jugoslávii a v ní etnicky čisté velké Srbsko v hranicích Srbska, Černé Hory, Bosny a Hercegoviny, Sremu, Banátu a Bačky. [...] 4) Vyčistit státní území od všech menšin a nenárodních elementů. 5) Vytvořit bezprostřední společné hranice mezi Srbskem a Černou Horou a také mezi Srbskem a Slovinskem, vyčistit Sandžak od muslimského žilvu a Bosnu od muslimského a chorvatského žilvu.“⁸⁵

Nutno říci, že četnickí velitelé příkaz svého vůdce důsledně plnili a etnické čistky probíhaly v Sandžaku mezi lety 1941 a 1943 až do porážky partyzány u Prenje, kdy bylo četnické hnutí významně oslabeno.⁸⁶ Snahy četníků o ovládnutí a vyčištění prostoru od nersbských elementů, spojené s vražděním civilistů a masovým exodem obyvatelstva nikoli pouze muslimského vyznání, se staly hlavním impulzem k formování muslimských milicí téměř v celém Sandžaku, které zpravidla spolupracovaly s okupačními armádami.⁸⁷ Množily se i incidenty s komunistickými partyzány, neboť muslimské milice vedené starými begovskými a hodžovskými (náboženskými) elitami se někdy snažily ve spolupráci s okupanty o restauraci některých prvků osmanských feudálních poměrů, především

⁸³ Hladký, *Bosenská otázka*, 186–88; Hadžišehović, *Muslimanka u Titovoj Jugoslaviji*, 70.

⁸⁴ Džudžević, *Sandžak*, 42.

⁸⁵ Branko Petranović a Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam: Ideje, i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata*, I. (Beograd: Prosveta, 1987), 676–77.

⁸⁶ Imamović, *Historija Bošnjaka*, 537–39.

⁸⁷ Zřejmě nejznámějším případem kolaborace muslimů s okupanty se stalo vytvoření divize SS „Handžar“.

ve vztahu k držbě půdy, což mělo samozřejmě negativní vliv na soužití s pravoslavným obyvatelstvem. I pokrokovější část muslimů byla zprvu odrazována od bližší spolupráce s partyzány jejich politikou znárodňování a ateismem. To ovšem nevyklučovalo spolupráci partyzánů s muslimskými milicemi proti četníkům na bázi ad hoc. Boje mezi místními nacionalisty a komunisty si jen v Sandžaku vyžádaly podle konzervativnějších odhadů tisíce mrtvých na všech stranách.⁸⁸

Nejen v Sandžaku se lidé postupně v průběhu války začali hromadně přidávat na stranu komunistů – jak kvůli tomu, že tito aktivně bojovali proti okupantům, na rozdíl třeba od četnického hnutí zřetelně tendujícího ke kolaboraci, tak hlavně proto, že se ve zjištěné interetnické situaci jevil internacionalistický program komunistů jako „nejpříjemnější alternativa vzhledem k politice všech domácích šovinistů, jejichž počínání vedlo jen k vzájemnému nepřátelství a zabíjení“.⁸⁹ Navíc v chudé Jugoslávii existovala již od dvacátých let 20. století významná podpora pro radikální komunistický program v oblasti hospodářské a sociální. Komunisté vyzývali ke spolupráci všech národů a etnik Jugoslávie včetně muslimů, což bývá často považováno za znak de facto uznání této skupiny ze strany národněosvobozeneckého hnutí.⁹⁰

V strategicky významném Sandžaku, rozkládajícím se mezi hlavními operačními zónami partyzánů v Černé Hoře, Bosně a západním Srbsku, se již krátce po začátku okupace, respektive po vyhlášení války SSSR Německem zformovalo komunisty vedené antifašistické hnutí odporu a jeho první orgány. V říjnu 1941 byl založen Hlavní štáb národněosvobozeneckého hnutí Sandžaku, posléze i oblastní výbor komunistické strany a konečně v roce 1943 i regionální zákonodárný orgán ZAVNOS (*Zemaljsko antifašističko v(ij)eće narodnog oslobođenja Sandžaka*), odštěp AVNOJ. V případě Sandžaku byl tedy zpočátku vývoj orgánů antifašistické fronty v zásadě shodný s budoucími republikami a autonomními entitami Jugoslávie.⁹¹

Po válce (v Sandžaku trvaly hlavní boje do poloviny ledna 1945) byl však dosavadní status Sandžaku i přes odpor některých řadových bojovníků a funkcionářů revokován rozhodnutím předsednictva AVNOJ. Regionální orgány byly tudíž rozpuštěny, respektive transformovány do nižších jednotek, a sám Sandžak administrativně rozdělen mezi Černou Horu a Srbsko, nově svazové republiky

⁸⁸ Džudžević, *Sandžak*, 42–44; Hadžišehović, *Muslimanka u Titovoj Jugoslaviji*, 76.

⁸⁹ Hladký, *Bosenská otázka*, 198–99.

⁹⁰ Ibid.

⁹¹ Džudžević, *Sandžak*, 42, 45.

Jugoslávie.⁹² Klíčoví představitelé nového režimu, jmenovitě Edvard Kardelj a Moše Pijade, argumentovali ve prospěch rozpuštění ZAVNOS potažmo administrativního rozdělení Sandžaku tím, že po válce již neexistuje žádný politický, ekonomický a ani etnický, tím méně vojensko-strategický důvod pro zachování autonomního postavení regionu.⁹³

Partizánský odboj, ze své ideologické podstaty v otázce národnostní tolerantní hnutí, nepreferoval na rozdíl od předchozích vládnoucích režimů žádné etnikum. Podle hesla o „bratrství a jednotě“ národů Jugoslávie usiloval o budování nové společnosti založené v marxisticko-leninských intencích na třídních, a nikoliv nacionálních základech. Nacionalismus byl vnímán jen jako komplikace v procesu výstavby nové společnosti, přičemž k jeho utlumení mělo dojít ustavením federálního modelu státu a zavedením kulturní autonomie menšin.⁹⁴ Oficiální politikou Jugoslávie padesátých a šedesátých let se tak stal národnostní klid spojený s hospodářským a sociálním rozvojem, přičemž proklamované *bratstvo i jedinstvo* znamenaly na jedné straně nezdůrazňování podílu jednotlivých jugoslávských etnik na válečných zločinech, na straně druhé ale důsledné trestání projevů nacionalismu.⁹⁵ V závěru války bylo ovšem s fašisty a kolaboranty všech možných národností, a to včetně příslušníků muslimských milic i četníků, nakládáno zpravidla bez milosti.

V rámci dohod Tito–Šubašić z léta a podzimu 1944 byla sice část lojalistické emigrace, respektive královské vlády v exilu, začleněna do prozatímní vlády tak, aby byla zajištěna mezinárodněprávní legitimita a vytvořeno zdání státoprávní kontinuity Jugoslávie na Západě, avšak „reakce“ již neměla žádné reálné možnosti ke změně společensko-politických poměrů, které se za války vytvořily na osvobozených územích. Orgány nové lidové moci tak mohly celkem nerušeně pokračovat v provádění revolučních změn v socioekonomických, a tedy ze své podstaty politických otázkách, které ostatně započaly již během národněosvobozenického boje.⁹⁶ Jugoslávie, jež za války utrpěla velmi vysoké ztráty na lidských životech (konzervativní odhady hovoří o více než milionu mrtvých) i na materiálních hodnotách, se již nehodlala a ani dost dobře nemohla vrátit k meziválečnému politikáření či královské diktatuře.⁹⁷

⁹² Ibid., 46.

⁹³ Safet Bandžović, *Iseljavanje Muslimana Crne Gore u Tursku*, sv. II (Podgorica: Matica Muslimanska Crne Gore, 2011), 47–48.

⁹⁴ Václav Štěpánek, *Jugoslávie, Srbsko, Kosovo: Kosovská otázka ve 20. století* (Brno: Muni press, 2011), 106–8.

⁹⁵ Šesták et al., *Dějiny jihoslovanských zemí*, 533.

⁹⁶ Tejchman, *Balkán ve válce a v revoluci*, 655–57.

⁹⁷ Ibid., 661–65.

Vzhledem k vývoji fronty ve východní Evropě a úspěchům národněosvobozeneckého hnutí v zemi se Jugoslávie zprvu stala jednoznačnou součástí sovětské sféry vlivu, přičemž konec války přinesl rychlou sovětizaci, jednu z nejprogressivnějších ve východní Evropě. Po roztržce s Moskvou v roce 1948, kdy se Jugoslávie ocitla v mezinárodní izolaci, procesy sovětizace, nyní již bez Sovětského svazu, po přechodnou dobu dále gradovaly, poté se však jugoslávské komunistické elity pustily do budování specifického systému „samosprávného socialismu“.⁹⁸ Další posun směrem k liberalizaci poměrů přineslo brionské plénum Svazu komunistů Jugoslávie z roku 1966, kdy byl odstraněn doposud mocný ministr vnitra a příznivec centralismu Aleksandar Ranković. Brionské plénum ve svých důsledcích znamenalo další modifikaci jugoslávského modelu, mimo jiné také signifikantní decentralizaci federace.⁹⁹

Jihoslovanští muslimové byli sice orgány AVNOJ a komunistické Jugoslávie považováni v politickém smyslu za rovnoprávné, ale otázka jejich svébytnosti v nacionálním smyslu byla režimem v poválečné době ponechána otevřenou. Výrazem implicitního uznání muslimů jako specifického elementu pestré národnostní mozaiky Jugoslávie bylo i ustavení republiky Bosna a Hercegovina, kterou nejen kvůli promíšenosti srbských a chorvatských populací, ale také vzhledem k existenci specifické muslimské identity nebylo možno rozdělit mezi Srbsko a Chorvatsko.¹⁰⁰ Namísto bezprostřední afirmace etno-konfesní identity muslimů jako národní probíhaly v nové Jugoslávii pozvolný rozvoj a krok za krokem i uznávání identity této stále ještě převážně národnostně nevyhraněné komunity. Jak konstatuje Ladislav Hladký, „z hlediska národnostního uvědomování bosenská muslimská komunita krátce po válce skutečně většinou stále ještě nevěděla, kým jsou, ale dosti jasně – ať už vědomě, či spíše jen instinktivně – dávali najevo, kým nechtějí, resp. nemohou být“.¹⁰¹

V cenzu z roku 1948 se většina slovanských muslimů v Jugoslávii deklarovala jako „nacionálně nezařazení“ (*nacionalno neopredeljeni*), menšina pak jako Srbové či Chorvaté muslimské víry či Srbové nebo Chorvaté. Ve sčítání provedeném roku 1953 se většina muslimů vyslovila jako „nezařazení Jugoslávci“ (*neopredeljeni Jugosloveni*). Již v roce 1961, kdy byla zavedena nová kategorie

⁹⁸ V zahraniční politice socialistická Jugoslávie účelově oscilovala mezi Východem a Západem a zároveň si v rámci tzv. Hnutí nezúčastněných budovala mocenské postavení ve Třetím světě.

⁹⁹ Pavel Hradečný, „Kosovská otázka v letech 1944–1996“, in *Historické souvislosti rozpadu Jugoslávie*, Miroslav Tejchman, Pavel Hradečný a Miroslav Šesták (Praha: Historický ústav AV ČR, 1996), 142–43.

¹⁰⁰ Hladký, *Bosenská otázka*, 204.

¹⁰¹ *Ibid.*, 214.

sčítání „Muslimové v etnickém smyslu“ (*Muslimani u etničkom smislu*),¹⁰² tedy uznání už nikoli pouze konfesní identity, ale i určitých etno-národních rysů, pro tuto kategorii optovala většina slovanských muslimů.¹⁰³

V souvislosti s vnitřními socioekonomickými a politickými změnami v muslimské komunitě, tedy obecnou modernizací, a v důsledku stále patrnějšího nacionalismu v Chorvatsku, Kosovu a ostatních republikách Jugoslávie bylo i mezi Muslimy možno pozorovat konjunkturu zájmu o nacionální otázky znamenající zřetelný progres v utváření moderního národa. V únoru 1968 tak mohlo v pobrionské atmosféře konstatovat zasedání Ústředního výboru Svazu komunistů Bosny a Hercegoviny, že „praxe z dřívější doby ukázala škodlivost různých pokusů o nátlak na Muslimy, aby se v národnostním ohledu prohlašovali za Srby, případně za Chorvaty, neboť se už předtím prokázalo a dnešní politická praxe to potvrzuje, že Muslimové jsou zvláštní národ“.¹⁰⁴

Jak je z výše uvedeného zjevné, nositelem boje za nacionální afirmaci muslimů byli na první pohled poněkud paradoxně příslušníci nové poválečné prokomunistické inteligence, často přímí účastníci národněosvobozenického boje, mnohdy přesvědčení marxisté a ateisté.¹⁰⁵ Při sčítání lidu roku 1971 byla zavedena modifikovaná, z nacionálního hlediska progresivnější kategorie „Muslimové ve smyslu národnosti“ (*Muslimani u smislu narodnosti*) a o deset let později v roce 1981 i kategorie „Muslimové jako národ“ (*Muslimani kao narod*), kteří byli nejpočetnější národnostní skupinou v Bosně a Hercegovině – v zásadě jakémsi protonárodním státě Muslimů.¹⁰⁶

¹⁰² V tehdejší diskuzi muslimských marxistických intelektuálů byla odmítnuta myšlenka pojmenovat národ *Bošnjaci* (Bosňáci) z politických a třídních důvodů, neboť se dle jejich názoru jednalo o feudální přežitek zprofanovaný rakouskou okupací. Navíc tím bylo v Bosně ponecháno místo i dalším dvěma konstitutivním národům. Muslimové si tak nečinili na Bosnu exkluzivní nárok jako na svou státní entitu, jak by to mohlo vypadat v případě pojmu *Bošnjak*. Viz Hladký, *Bosenská otázka*, 218.

¹⁰³ Hladký, *Bosna a Hercegovina*, 101.

¹⁰⁴ *Ibid.*, 102–3.

¹⁰⁵ Hladký, *Bosenská otázka*, 214.

¹⁰⁶ John B. Allock, *Explaining Yugoslavia* (New York: Columbia University Press, 2000), 335–36; Hladký, *Bosenská otázka*, 214–18. Zajímavá v tomto období je rovněž otázka stability či spíše lability nacionální identity slovanských muslimů, a to především ve vztahu k ostatním muslimským komunitám a nenacionální identitě neoosmanské. Příkladem často i účelových proměn identity může být obnovená smlouva s Ankarou o přesídlení Turků z Jugoslávie z roku 1953, kdy do Turecka odešlo i nezanedbatelné množství příslušníků jiných, netureckých islámských komunit, u kterých ještě přežívalo osmanské kulturní povědomí. Viz Vladimír Ortakovský, *Malcinstvata na Balkanot* (Skopje: 2-ri Avgust S, 1998), 344; Jan Pelikán, „Poznámky k základním trendům vývoje národnostních vztahů v Makedonii v padesátých letech 20. století“, *Slovanský přehled* 87, č. 4 (2001): 493.

Zejména v Sarajevu se již od padesátých let rozvíjel kulturní a politický život muslimů podpořený budováním moderní institucionální infrastruktury (univerzity, orientálního ústavu apod.), který se dále zintenzivnil v období liberálních šedesátých let. Dalším potvrzením nacionální svébytnosti slovanských muslimů se stal roku 1969 kongres historiků Jugoslávie v Ochridu, kde byly předneseny četné referáty k historii, kultuře, architektuře a literatuře Muslimů.¹⁰⁷

Avšak i po oficiálním uznání ze strany vládnoucího režimu zůstávala představa, že Muslimové tvoří specifický národ, ještě poměrně nevýrazná, a to jak uvnitř početné části muslimské komunity, tak ještě více v celojugoslávském společenském kontextu. Masovou definitivní afirmaci nacionální identity přinesl až později krvavý rozpad socialistické Jugoslávie. U konzervativněji smýšlejících muslimů/Muslimů také často panovaly smíšené pocity vůči samotnému jugoslávskému státu, neboť jejich komunita byla sice součástí jihoslovanské jazykové majority, zároveň však představovala islámskou minoritou v tradičně křesťanské společnosti s ateistickým režimem.¹⁰⁸

V ústavněprávní rovině vyvrcholila afirmace identity jihoslovanské komunity Muslimů přijetím nové jugoslávské ústavy v roce 1974. Nová ústava definovala Jugoslávii jako „samosprávné demokratické společenství dělnické třídy a pracujících všech rovnoprávných národů i národností“.¹⁰⁹ Již předchozími ústavními dodatky z roku 1971, a poté zmíněnou poslední ústavou druhé Jugoslávie z roku 1974 tak byla potvrzena rovnoprávnost národa Muslimů s ostatními konstitutivními – státními – národy Jugoslávie.¹¹⁰ Autonomie menších samosprávných celků – okresů (tzv. opštin) dále vytvářela institucionálně příhodné podmínky pro lokální samosprávu Muslimů i mimo území vlastní Bosny a Hercegoviny.

Nová Jugoslávie zejména v poválečném období vedla nejen v Sandžaku boj proti konzervativním strukturám muslimské společnosti, její tradiční nobilitě a především proti náboženským institucím – šariatským soudům, muslimským řádům, mektebům a medresám. Boj proti „přežitkům staré doby“ byl tak intenzivní, že například od roku 1947 byla po dobu patnácti let v Černé Hoře zakázána činnost veškerých náboženských škol.¹¹¹ Zavedeno bylo sekulární školství, které mělo ideově podpořit nové společenské zřízení. Ve vzdělávání byly zdůrazňová-

¹⁰⁷ Imamović, *Historija Bošnjaka*, 562–66.

¹⁰⁸ Andrejevich, „The Sandžak: A Perspective“, 174.

¹⁰⁹ „Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1974“, *Službeni list SFRJ*, č. 30 (21. února 1974): 1–2; Budislav Vukas, *Etničke manjine i međunarodni odnosi* (Zagreb: Školska knjiga, 1978), 471.

¹¹⁰ Hladký, *Bosenská otázka*, 218.

¹¹¹ Šerbo Rastoder, *Bošnjaci/Muslimani Crne Gore: Izmedje prošlosti i sadašnjosti* (Bar: Almanach, 2010), 194.

ny třídně politické aspekty boje s „reakcí“. Běžné bylo trestání spolupráce nejen s okupačními armádami, ale i s místními kolaborantskými organizacemi a milicemi, a to jako kolaborace s nepřítelem v době války.¹¹² V rámci „rozkulačení“ byla v zemědělství provedena expropriace pozemků nad 20 hektarů, znárodněna půda náboženských nadací, ale i některé drobné provozovny a obytné domy, což opět primárně dopadlo na místní muslimy.¹¹³ Nutno dodat, že výše zmíněné postupy byly zejména konzervativními vrstvami muslimské společnosti interpretovány jako „rudý teror“ režimu namířený vůči celé muslimské komunitě v etno-konfesionálním smyslu.

I přes represivní charakter režimu byla zaručena jistá míra náboženské svobody. Pravoslavná církev i muslimská náboženská obec mohly i po válce působit, byly ovšem podrobeny dohledu státu, a některé osoby, specificky členové strany a státní zaměstnanci, nemohly svou víru deklarovat veřejně.¹¹⁴ Na začátku padesátých let probíhala akce *skidanje zara i feredže* (sundávání závoju a šátků), prováděná zprvu dobrovolně a posléze povinně jako cesta k emancipaci socialistické ženy.¹¹⁵ Co se týče nábožensky motivované opozice, i ze Sandžaku přicházely pro režim znepokojivé zprávy o působení ilegální organizace *Mladi muslimani*.¹¹⁶ Obecně lze však konstatovat, že v Sandžaku, ostatně tak jako v Bosně, došlo po válce k rychlé nivelizaci sociálních bariér mezi jednotlivými konfesionálními komunitami, což lze doložit mimo jiné rostoucím počtem smíšených manželství.¹¹⁷

Z hlediska hospodářského připomínal a dodnes připomíná Sandžak Kosovo či obdobné periferní oblasti SFRJ. V celojugoslávské perspektivě se tedy jednalo o ekonomicky zaostalý region s podstatně nižší životní úrovní, než jaká byla běžná ve velkých centrech typu Bělehrad či Titograd nebo i ve vyspělejších rurálních oblastech jako Vojvodina. Relativní chudoba byla také hlavním důvodem migrace, a z periferie Sandžaku tak za lepším životem odcházelo nejen muslimské obyvatelstvo. Odliv obyvatel však způsobovaly i nemateriální faktory jako kulturní zaostalost, nemožnost vysokoškolského vzdělání a další.¹¹⁸ Specificky muslimové pak odcházeli také do Turecka a hlavně do sousední Bosny a Hercegoviny, kam Sandžaklije přitahovaly historické i osobní vazby a nabídka pracovních míst. Jen do Turecka v poválečné době emigrovalo údajně přes 10 000 sandžackých

¹¹² Jan Rychlík a Miroslav Kouba, *Dějiny Makedonie* (Praha: NLN, 2003), 214–15.

¹¹³ Hadžišehović, *Muslimanka u Titovoj Jugoslaviji*, 117–18, 144.

¹¹⁴ *Ibid.*, 127.

¹¹⁵ *Ibid.*, 131.

¹¹⁶ *Ibid.*, 163.

¹¹⁷ Hladký, *Bosenská otázka*, 221–22.

¹¹⁸ Hadžišehović, *Muslimanka u Titovoj Jugoslaviji*, 145.

muslimů.¹¹⁹ Později se ale směr migrace místních muslimů částečně změnil, neboť krom velkých urbánních center v samotné Jugoslávii odcházeli také do zemí západní Evropy a Severní Ameriky.¹²⁰

V těsně poválečném období nebyla zřejmě v Sandžaku, a to i v porovnání se zatím nepřilíš „emancipovaným“ bosenským prostředím, specifická muslimská etnická či dokonce národní identita nějak zvlášť rozvinuta či nebyla alespoň veřejně deklarována. Sčítání lidu z roku 1948 v celém užším Srbsku¹²¹ tak zaznamenalo jen asi 6500 osob, které se deklarovaly jako „nacionálně nezařazení“, v Černé Hoře to bylo jen 380, z čehož polovina z nich žila ve městě Bar, tj. mimo samotný Sandžak.¹²² Ostatní obyvatelé Sandžaku se v tomto sčítání vyjádřili jako Srbové či Černohorci, což je dobře vidět na příkladu Nového Pazaru, z náboženského hlediska dominantně muslimského, kde dle sčítání v roce 1948 žilo 1085 „národnostně nezařazených“ a více než 10 000 Srbů.¹²³ O pět let později, v roce 1953, se ke kategorii „nezařazení Jugoslávci“ jen v užším Srbsku přihlásilo 64 000 osob a rovněž byl zaznamenán nárůst příslušníků tureckého etnika, stále ještě jako rezidua osmanské identity.¹²⁴ V Novém Pazaru tak bylo sečteno „nezařazených Jugoslávců“ 6000, Turků 4000 a jen něco přes 3000 Srbů.¹²⁵ V celé Černé Hoře bylo jen asi 6000 „nezařazených Jugoslávců“, většina zdejších muslimů se tedy stále ještě hlásila k černohorské národnosti.¹²⁶

Sčítání z roku 1961 však zaznamenalo i v Černé Hoře významný nárůst počtu Muslimů, když se přes 30 000 osob deklarovalo jako „Muslimové v etnickém smyslu“, v užším Srbsku pak již 84 000.¹²⁷ Údaje z roku 1971 hovoří již

¹¹⁹ Džudžević, *Sandžak*, 49–50.

¹²⁰ Rastoder, *Bošnjaci/Muslimani Crne Gore*, 210.

¹²¹ Počty slovanských muslimů v užším Srbsku, tedy Srbsku bez kosovské a vojvodinské autonomie, v zásadě korespondují s jejich počtem v samotném Sandžaku, neboť mimo malých komunit v Bělehradě, Niši, Šabci, Malém Zvorniku a Loznici netvoří slovanští muslimové v užším Srbsku žádné významnější osídlení. Slovanská muslimská populace v Černé Hoře je rovněž, s výjimkou významnější komunity v přímořských okresech Bar a Ulcinj a ve větších urbánních centrech Podgorica a Nikšić, koncentrována v zásadě jen v samotném Sandžaku.

¹²² „Stanovništvo po narodnosti po popisu od 15. marta 1948. godine“, oficiální stránka Statistického úřadu Republiky srbské, <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1948/Pdf/G19484001.pdf>.

¹²³ *Ibid.*

¹²⁴ „Stanovništvo po narodnosti po popisu od 1953. godine“, oficiální stránka Statistického úřadu Republiky srbské, <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1953/Pdf/G19534001.pdf>.

¹²⁵ *Ibid.*

¹²⁶ *Ibid.*

¹²⁷ *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije*, sv. I (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1981), nestránkováno, <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1981/Pdf/G19814001.pdf>.

o 70 000 „Muslimů ve smyslu národnosti“ v Černé Hoře a o 125 000 v Srbsku.¹²⁸ O deset let později, roku 1981, bylo při sčítání lidu zaevidováno v srbské části Sandžaku skoro 150 000 a v Černé Hoře 78 000 osob, které optovaly pro kategorii „Muslimové jako národ“.¹²⁹ Z výše uvedeného lze tedy vypožorovat, že rozvoj muslimské nacionální identity byl v Sandžaku jakožto periferii jihoslovanského muslimského osídlení v porovnání s „mateřskou“ Bosnou a Hercegovinou poněkud opožděn.¹³⁰ Periferní vztah v tomto smyslu platil i pro národnostně méně diferencované prostředí muslimů černohorského Sandžaku vůči jeho srbské části.

Závěr

V Sandžaku, po okupaci Bosny a Hercegoviny nejsevernější výspě Osmanské říše, se demografickými procesy majícími původ minimálně na počátku 19. století postupně vytvořila početná slovanská muslimská komunita. Ta si zejména ve střetu s mladými křesťanskými státy a národy již uvědomovala svoje problematické postavení na teritoriu, kde se nacionalismus postupně stával nejlivnější intelektuální koncepcí. Vyhánění „mohamedánů“ ze severněji položených oblastí Balkánu, kteří ve vlnách přicházeli i do Sandžaku, spolu s místními interkonfesionálními konflikty významně přispělo k zakoušení jinakosti místních muslimů – Sandžakljiů. Ještě na počátku druhé poloviny 20. století lze však jen stěží o těchto muslimech hovořit jako o moderním národu či jeho součásti, neboť určující pro jejich vlastní percepci byla premoderní identita muslimsko-osmanská, přičemž i příslušníci ostatních nově se utvářejících národních společenství v regionu na ně zpravidla hleděli jako na pouhé „poturčence“.

V rámci osmanského feudálního systému zůstali sandžačtí muslimové prakticky až do Velké války politicky, sociálně a ekonomickou privilegovanou skupinou, jejíž elity těžily z podřízeného postavení křesťanské ráji v regionu. V tomto smyslu měl poněkud zjednodušeně pocitovaný vztah vykořisťovatelů a vykořisťovaných samozřejmě své konsekvence i pro kvalitu zdejších interkonfesionálních vztahů. Na revoluční myšlenky moderních nacionalismů rodících se křesťanských států a národů i na nesmělé pokusy centra o změnu zavedených pořádků

¹²⁸ Ibid.

¹²⁹ Ibid.

¹³⁰ Při porovnávání počtu sandžackých Muslimů v rámci po sobě jdoucích sčítání lidu je samozřejmě nutné brát v úvahu mimo jiné také otázku porodnosti. Zejména nárůst počtu Muslimů mezi lety 1971 a 1981 byl primárně zapříčiněn přirozeným přírůstkem populace a nikoli afirmací jejich nacionální identity.

směrem k možné emancipaci nemuslimů zpravidla reagovaly místní muslimské elity, v závislosti na aktuální politice Cařihradu, buď příklonem k loajalistické politice, nebo reakčně-konzervativním odporem vůči jakýmkoli novotám ohrožujícím jejich výsady. To nevyhnutelně vedlo k dalším konfliktům mezi oběma komunitami, které vygradovaly v balkánských válkách a následně obou světových konfliktech.

Nejen na Balkáně byl vztah menšiny a většiny v národním státě zpravidla vztahem poddanství a dominance. Slovanští muslimové v Sandžaku, již byli po balkánských válkách a první světové válce inkorporováni do jihoslovanského státu, kterému dominoval nacionalismus křesťanských národů či jednoho národa o třech větvích, se tak na první pohled poněkud paradoxně ocitli v nezáviděníhodném postavení víceméně trpěné minority „poturčenců“. Ztráta tradičních sociálních, politických a ekonomických privilegií, zejména pozemková reforma prováděná pravoslavnou kolonizací, spolu s válečnou zkušeností vedla mnohé Sandžaklije k tomu, že považovali Srby a ČernoHORce především za dobyvatele a „jejich“ stát, královskou Jugoslávii, za okupační mocnost. Pro mnoho muslimů se stala řešením emigrace, pro některé ozbrojený odpor. Většina muslimské elity se však nakonec snažila nalézt s režimem v Bělehradě nějaký modus vivendi tak, aby zachovala svébytnost vlastní komunity pojímané stále ještě především v konfesionálním smyslu a v neposlední řadě alespoň část svých starých privilegií.

Rozdíly ve vnímání „společného“ státu jeho jednotlivými národy jasně vynikly již na počátku druhé světové války. Jak se záhy ukázalo, většina nejen sandžackých muslimů neměla královskou Jugoslávii za „přirozenou domovinu“ či státní útvar, se kterým by ve státoprávním smyslu spojovala svou budoucnost, což bylo v přímém rozporu s národní percepcí srbskou. Ostatně srbská nacionalistická politika, jejímiž nejviditelnějšími představiteli se za války stali četnici, považovala „poturčence“ nejen za odrodilý element neslučitelný s ideou srbství, ale i za nehodné toho, aby vůbec obývali prostor budoucího velkého Srbska/Jugoslávie. Muslimská politika ve strategicky významném Sandžaku, rozkládajícím se mezi bosenskými, západosrbskými a černoHorskými bojišti, přitom oscillovala mezi kolaborací, domobranou a spoluprací s Titovými partyzány.

Budování moderního národa Muslimů/Bosňáků bylo až do druhé světové války, a v Sandžaku ještě o něco déle, v zásadě jen prací úzké intelektuální vrstvy národních buditelů. Teprve až v socialistické Jugoslávii byly vytvořeny příhodné politické a socioekonomické podmínky i institucionální předpoklady pro masový rozvoj národní identity jihoslovanských muslimů. Nová Jugoslávie jako federace založená na – v případě Muslimů postupné – afirmaci nacionálních identit tak v rámci oficiální politiky „bratrství a jednoty“ poskytla stále ještě spíše

etno-konfesně definovanému muslimskému obyvatelstvu do té doby nebývalý prostor pro nacionální emancipaci. Po válce v Sandžaku také postupně došlo k významnému zlepšení zjitřených interetnických vztahů spojenému s nivelizací kulturních a sociálních bariér mezi muslimy a pravoslavnými v dynamickém procesu socialistické modernizace.

Identita sandžackých muslimů byla ovšem ještě dlouho po druhé světové válce primárně konstruována jako konfesní a lokální, v zásadě neoosmanská, byť v pocíťované jinakosti v kontaktu se Srby či Černohorci. Do periferního Sandžaku a k místním muslimům pronikaly ideje nacionální emancipace především ze Sarajeva, které se stalo přirozeným centrem muslimského národního života v Jugoslávii. Od prvního poválečného cenzu, kdy se většina muslimů v Sandžaku přihlásila k srbské či černoohorské národnosti, tak postupně v průběhu padesátých, šedesátých a sedmdesátých let došlo i zde k masové afirmaci nacionální identity Muslimů. Zprvu poměrně rezervovaný vztah Sandžaklijů k nové dominantně křesťanské Jugoslávii s ateistickým režimem se také postupně proměnil. Jugoslávie se tak stala, byť jen na poměrně krátkou dobu, „přirozeným domovem“ sjednocujícím většinu slovanských muslimů na Balkáně.

DAS MEHRSPRACHIGE ABGEORDNETENHAUS DER TSCHECHOSLOWAKEI IN SEINER PARLAMENTARISCHEN PRAXIS 1920–1938

BENJAMIN CONRAD

JOHANNES GUTENBERG-UNIVERSITÄT MAINZ

Abstract

The Multilingual Chamber of Deputies of Czechoslovakia in its Parliamentary Practice, 1920–1938

In addition to the two official languages of Czech and Slovak, German, Hungarian, Russian, Ukrainian, and Polish were allowed to be spoken as secondary languages in the lower house of Czechoslovakia's parliament in 1920 in order to increase the acceptance of the new republic by the deputies of all national minorities. By swearing the oath in one of these languages, a deputy obtained the right to use this language in parliament. This article examines in which situations and how often members of parliament of minority descent took advantage of this right, regardless of their political convictions. The paper finds that although minority deputies, especially Hungarian or Polish ones, intensively took advantage of their right to participate in the debates in their languages, the use of German among German-speaking deputies progressively declined over the 1930s. This corresponded to the growing self-disintegration of Germans, especially after 1935.

Keywords: Czechoslovakia; Czechoslovak-German relations; 1918–1938; national minorities; language policy; parliament

DOI: 10.14712/23363231.2017.2

Dr. Benjamin Conrad ist wissenschaftlicher Mitarbeiter am Arbeitsbereich Osteuropäische Geschichte an der Johannes Gutenberg-Universität Mainz. Korrespondenzanschrift: Arbeitsbereich Osteuropäische Geschichte, Johannes Gutenberg-Universität, Philosophicum – Welderweg 18, 55099 Mainz. E-Mail-Adresse: conradb@uni-mainz.de.

Einleitung

„Dazu der Sprachwirrwarr [sic]: Es wurde in sechs verschiedenen Sprachen gesprochen, nämlich tschechisch, deutsch, slowakisch, ungarisch, ruthenisch und polnisch, die immer wieder nur von einem Teil der Mitglieder des Hauses verstanden wurden, die Staatssprache mit inbegriffen, die in ihre zwei Teile tschechisch und slowakisch zerfiel [...]“,¹ erinnerte sich Felix von Luschna in den 1960er Jahren an das mehrsprachige Abgeordnetenhaus der Tschechoslowakischen Republik (ČSR). Luschna war 1920–1938 Abgeordneter der Deutschen Christlich-Sozialen Volkspartei (DCSVP) und dann 1938 kurzzeitig der Sudetendeutschen Partei (SdP) gewesen. Hierbei macht Luschna auf ein Problem des tschechoslowakischen Parlamentarismus der Zwischenkriegszeit aufmerksam: Um alle Wortmeldungen verstehen zu können, hätte ein Abgeordneter alle Sprachen verstehen müssen, was in der Praxis nicht der Fall war.

War das mehrsprachige Parlament in der Praxis tatsächlich derartig hinderlich? In manchen Publikationen wird die negative Darstellung Luschnas übernommen. Sie bildet einen Baustein in der Erklärung des Scheiterns der Tschechoslowakei der Zwischenkriegszeit insgesamt und ihres Parlamentarismus im Speziellen.² Diese Einschätzung soll in der nachfolgenden Untersuchung hinterfragt werden. Zwar erscheint ein einsprachiges Parlament – aufgrund der von Luschna angesprochenen Teilung der Staatssprache Tschechoslowakisch in die beiden Teile Tschechisch und Slowakisch wäre es im Falle der ČSR in der Praxis ein zweisprachiges Parlament geworden – praktikabler. Doch dem stünde auch ein gewichtiges Gegenargument gegenüber: Aufgrund der mangelnden Sprachkenntnisse der großen Mehrheit der Abgeordneten der neuen Minderheiten wären diese zumindest in den Anfangsjahren mit noch größeren Hürden bei der Beteiligung konfrontiert gewesen. Ausgehend von der negativen Einschätzung Luschnas möchte dieser Aufsatz daher einen Beitrag zur Kulturgeschichte des Parlamentarismus leisten, indem er das Abgeordnetenhaus – das Unterhaus des Parlaments der ČSR der Zwischenkriegszeit – unter dem Aspekt des Sprachgebrauchs analysiert.

¹ Felix von Luschna, „Im Parlament der Ersten Tschechoslowakischen Republik. Erinnerungen eines sudetendeutschen Abgeordneten 1920–1938“, *Bohemia* 4 (1963): 228–74, hier 234–35.

² So Werner Dietl, *Die Deutsche Christlichsoziale Volkspartei in der Ersten Tschechoslowakischen Republik (1918–1929)* (München: Sudetendeutsches Archiv, 1991), 241; Jaroslav Kučera, *Minderheit im Nationalstaat. Die Sprachenfrage in den tschechisch-deutschen Beziehungen 1918–1938* (München: Oldenbourg, 1999), 213.

International folgten wenige Parlamente der Idee der Mehrsprachigkeit: Gemeinsam mit Finnland und Lettland war die ČSR einer von nur drei neuen Staaten im Osten Europas, in denen die Benutzung von mehr als einer Sprache im Parlament dauerhaft gestattet war. Allerdings waren in Finnland mit Finnisch und Schwedisch sowie in Lettland mit Lettisch, Deutsch und Russisch nur zwei und drei Sprachen dauerhaft zugelassen – und nicht sieben³ wie in der ČSR. Der Parlamentarismus Lettlands 1918–1934 wird in diesem Aufsatz als Referenz herangezogen. Zwar sind beide Parlamente von der Größe her sehr unterschiedlich gewesen, ansonsten gab es neben der Mehrsprachigkeit aber noch zahlreiche andere Gemeinsamkeiten. Beide Parlamente eint, dass sie die obersten legislativen Organe von 1918 neugegründeten Staaten waren. In beiden Staaten hatten Angehörige der späteren nationalen Minderheiten vorher die bestimmenden Nationalitäten dargestellt. Ihre Vertreter waren an den neuen Status als Minderheit also nicht gewöhnt. Besonders wichtig aber ist, dass die Bestimmungen, in denen die Mehrsprachigkeit im Parlament zum Ausdruck kommen konnte, ausgesprochen ähnlich waren. Deshalb wird hin und wieder auf Lettland zurückgekommen, um die Spezifika der Entwicklung in der ČSR genauer zu konturieren.⁴

Der Beitrag klärt zuerst in aller Kürze den rechtlichen Rahmen der Mehrsprachigkeit des Abgeordnetenhauses der ČSR. Dabei werden die Abgeordneten nach der Ableistung des Eides in die Sprachgruppen eingeteilt. Dieses formale Kriterium rührt aus der Geschäftsordnung von 1920. Anschließend werden Entwicklungen und Tendenzen innerhalb der Sprachgruppen benannt, um sich abschließend der Grundfrage zu widmen, ob die Mehrsprachigkeit des Parlaments, immerhin des formell wichtigsten legislativen Organs im Staat, tatsächlich derartig problematisch war oder ob es einen Weg zur besseren Teilnahme der politischen Vertreter der Minderheiten darstellen konnte.

Die Wichtigkeit dieser Frage wurde bereits von Jaroslav Kučera erkannt, der in seinem 1999 erschienenen Werk die Frage, ob der Lösungsansatz im Abgeordnetenhaus der ČSR gelungen war, verneint. Zwar beurteilt Kučera den mehrsprachigen Ansatz an sich positiv, der in der ČSR gefundene Modus sei jedoch für die Minderheiten zu einengend gewesen.⁵ Eindeutiger Schwerpunkt

³ Lusčka fasst in seinem eingangs erwähnten Zitat Ukrainisch und Russisch zu „Ruthenisch“ zusammen. In Luschkas Form übernommen von Kučera, *Minderheit*, 213.

⁴ Die Informationen zu Lettland entstammen dem Werk Benjamin Conrad, *Loyalitäten, Identitäten und Interessen. Deutsche Parlamentarier im Lettland und Polen der Zwischenkriegszeit* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2016), passim.

⁵ Kučera, *Minderheit*, 210, 213.

der Untersuchung Kučeras ist der rechtliche Rahmen. Da in der vorliegenden Studie die Praxis untersucht wird, wird sie sich nicht mit Kučeras Einschätzungen auseinandersetzen.

Datengrundlage dieses Aufsatzes ist eine eigens vorgenommene Durchsicht der elektronischen Version des Registers des Abgeordnetenhauses 1920–1938.⁶ Die Durchsicht und Zählung jeder Sitzung des Abgeordnetenhauses war ein zeitraubendes Unterfangen, schließt andererseits aber Fehlschlüsse aufgrund unvollständiger Daten aus. Der gewonnene Datensatz ermöglicht auch zahlreiche deskriptiv-statistische Erkenntnisse. Eine vollständige Durchsicht aller Stenogramme und ebenso der Sitzungen der Ausschüsse stellt ein Desiderat der Forschung dar, aus dem im Detail weitere Erkenntnisse gewonnen werden könnten.

Zum Sprachenrecht im Abgeordnetenhaus der Tschechoslowakei

Wie Lettland verfügte auch die ČSR 1918–1920 über ein ernanntes Parlament, die Tschechoslowakische Nationalversammlung (*Národní shromáždění československé*). Sie bestand ausschließlich aus Tschechen und Slowaken. Anders als die lettischen Parteien waren ihre tschechoslowakischen Pendanten zunächst nicht bereit, den anderen Nationalitäten die Teilnahme einzuräumen, obwohl Regierung und Nationalversammlung der ČSR weitreichende territoriale Ansprüche erhoben hatten. Deshalb waren 1918–1920 zunächst nur Tschechisch und Slowakisch Parlamentssprachen. In der damaligen Terminologie, die dem Gedanken des Tschechoslowakismus folgte, handelte es sich bei Tschechisch und Slowakisch um „Zweige“ einer postulierten gemeinsamen tschechoslowakischen Sprache.⁷ In der parlamentarischen Praxis waren es aber zwei verschiedene Sprachen, wie im eingangs erwähnten Zitat Luschkas zutreffend genannt.

Bei der Ausgestaltung des Parlamentarismus in der ČSR, die die Nationalversammlung trotz ihrer mangelnden demokratischen Legitimation vornahm, wurde durch die Geschäftsordnung vom 15. April 1920 das Prinzip der Mehrsprachigkeit erneuert, obwohl vor 1914 gerade mehrsprachige Parlamente, wie

⁶ Vgl. „Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna“, offizielle Seite des Abgeordnetenhauses des Parlaments der Tschechischen Republik, letzter Zugriff 02.05.2016, www.psp.cz/sqw/hp.sqw?k=82. In diesem Beitrag erfolgen Anmerkungen im Bereich der Stenogramme nur bei Bezugnahme auf bestimmte Sitzungen.

⁷ Janko Prunk und Marjetka Rangus, „Macht und Ohnmacht des Parlamentarismus bei der Lösung der nationalen Frage in Vielvölkerstaaten im 19. und 20. Jahrhundert“, in *Parlamentarische Kulturen in Europa. Das Parlament als Kommunikationsraum*, hrsg. v. Andreas Schulz und Andreas Wirsching (Düsseldorf: Droste, 2012), 285–300, hier 291.

der österreichische Reichsrat und der böhmische Landtag, dysfunktional gewesen waren. Für diese Dysfunktionalität war allerdings nicht die Mehrsprachigkeit an sich verantwortlich gewesen, sondern nicht zuletzt große Teile der tschechischen Abgeordnetengruppe durch beständige Obstruktion. Die Geschäftsordnung des Abgeordnetenhauses von 1920 erschwerte die Obstruktion erheblich und machte sie in der Praxis fast unmöglich.⁸

Wie im benachbarten Polen waren ab 1920 alle gewählten Abgeordneten verpflichtet, einen Amtseid zu leisten. Besagter Eid war bereits vor Zusammentritt des ersten gewählten Abgeordnetenhauses (*Poslanecká sněmovna*) in der Geschäftsordnung festgelegt worden. § 49 (6) gestand den Abgeordneten „deutscher, russischer (kleinrussischer), ungarischer oder polnischer Nationalität“⁹ die Ableistung des Eides in der Sprache ihrer Nationalität zu. Ebendiese Nationalität hatten sie vorher gemäß § 6 bei der Kanzlei des Abgeordnetenhauses zu hinterlegen, was 1925 noch einmal präzisiert wurde, nachdem es zu Doppelnennungen von Nationalitäten gekommen war. Selbstverständlich stand den Abgeordneten auch die Leistung des Eides in der Staatssprache offen. Allerdings beinhaltete die Abgabe des Eides auf Tschechisch oder Slowakisch die Verpflichtung, sich im Plenum fortan ausschließlich in dieser Sprache zu äußern. Abgeordnete, die in einer Minderheitensprache den Eid leisteten, konnten dagegen zwischen dieser und der Staatssprache wechseln.¹⁰

Diese Praxis führte dazu, dass für fast alle Parlamentarier der Minderheiten kein Hindernis bestand, ihren Eid in der Minderheitensprache abzugeben. Für die Abgeordneten der deutschen Bevölkerungsgruppe galt dies sogar ausnahmslos. Die symbolische Ableistung des Eides in der Muttersprache in aller Öffentlichkeit wurde zu einem unverzichtbaren symbolischen Beweis der Zugehörigkeit zur entsprechenden Nationalität.

Tschechoslowakisch und die Minderheitensprachen waren nicht gleichberechtigt: Reden auf Deutsch, Polnisch, Russisch, Ukrainisch und Ungarisch wurden im Protokoll meist auf Tschechisch abgedruckt, mit Ausnahme der auf

⁸ *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*, Nr. 325 (1920): 753–54; Luschka, „Parlament“, 232.

⁹ *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*, Nr. 325 (1920): 746, 753.

¹⁰ Werner Glück, *Sprachenrecht und Sprachenpraxis in der Tschechoslowakischen Republik nach dem Stande von 1938* (Halle [Saale]: Niemeyer, 1939), 175; Kučera, *Minderheit*, 212; Norbert Linz, *Der Bund der Landwirte in der Ersten Tschechoslowakischen Republik* (München: Oldenbourg, 1972), 260. Bei Zwischenrufen gebrauchten Abgeordnete der Staatssprachen aber sehr wohl Minderheitensprachen, so der Linksozialist Heřman Tausik am 11. März 1921, vgl. I. Abgeordnetenhaus: 63. Sitzung, 11. März 1921.

Ungarisch gehaltenen Reden, die sich generell auf Slowakisch finden.¹¹ Nach dem Rednernamen steht im Protokoll ein Vermerk der Originalsprache (*němcky, polsky, rusky, malorusky, maďarsky*). Entsprechend der Terminologie des Zarenreichs wurde Ukrainisch konservativ weiter „Kleinrussisch“ (*malorusky*) genannt, wie auch beim Druck der Eidesformeln im Russischen unter Ignoranz der sowjetischen Rechtschreibreform konsequent an der zarischen Rechtschreibung festgehalten wurde. Im Plenum war die freie Wahl der Sprache nur bei den Wortmeldungsformen „Rede in der Debatte“ (*řeč v rozpravě*), „Erklärung“ (*prohlášení*) und „Anmerkungen in der Sache“ (*věcná poznámka*) möglich. Alle anderen Wortbeiträge sollten ausschließlich in der Staatssprache erfolgen.

Vorstöße der deutschen Abgeordneten, die Geschäftsordnung einer Revision zu unterziehen, scheiterten erstmalig im Jahr 1921. Aufgrund der ablehnenden Haltung vieler deutscher Abgeordneter gegenüber der ČSR erteilte selbst der konzessionsbereite Teil der tschechisch- und slowakischsprachigen Parlamentarier einer Revision eine Absage. Ein zweiter Vorstoß wurde im Zusammenhang mit dem Beginn des deutschen Aktivismus 1926–1927 unternommen, erbrachte aber ebenso keine Resultate. In beiden Fällen zielten die Initiativen nicht darauf ab, das Deutsche als Staatssprache anzuerkennen, wohl aber in der parlamentarischen Praxis konkrete Verbesserungen herbeizuführen. Ein Antrag der SdP, der DCSVP und ungarischer Politiker zeitigte 1935 genausowenig Erfolge wie entsprechende Vorschläge der deutschen aktivistischen Parteien von 1937.¹² Zuletzt forderten Wenzel Jaksch und Siegfried Taub von der Deutschen Sozialistischen Arbeiterpartei (DSAP) – der letzten noch verbliebenen aktivistischen Partei – im August 1938 gegenüber dem britischen Sondergesandten Walter Runciman die volle parlamentarische Gleichberechtigung der deutschen Sprache.¹³

Individuelle Eidleistung als Sprachzugehörigkeitsangabe 1920–1938

Divergierende Angaben zur Größe der Abgeordnetengruppen stellen auch für die ČSR ein vielfach auftretendes Problem in Quellen und Literatur dar. Zeitgenössisch und auch nach dem Zweiten Weltkrieg wurde eine Unterteilung

¹¹ Wird Glück gefolgt, so seien sogar ausnahmslos alle Reden ins Tschechische übersetzt worden. Für auf Ungarisch gehaltene Wortmeldungen ist dies allerdings nicht zutreffend. Vgl. Glück, *Sprachenrecht*, 177. Korrekt: Kučera, *Minderheit*, 213.

¹² Kučera, *Minderheit*, 216–20.

¹³ Eva Broklová, *Politická kultura německých aktivistických stran v Československu 1918–1938* (Praha: Karolinum, 1999), 31–32.

gerne nach der Parteizugehörigkeit vorgenommen. Weil aber ein multinationaler Staat auch multinationale Parteien nach sich zog, konnten somit Tschechen und Slowaken kaum voneinander getrennt werden. Verschlimmernd wurden multinationale Parteien der Minderheiten meist der Sprachgruppe mit dem größten Anteil zugeschlagen, was die Unschärfe weiter erhöht. Bei der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei (*Komunistická strana Československa*, KSČ) als größter multinationaler Partei hätte eine einseitige Zuordnung die Statistik völlig unbrauchbar gemacht, weshalb die KSČ gerne unberücksichtigt blieb. 1925 gaben von 41 Kommunisten 21 den Eid auf Tschechisch, acht auf Deutsch, sechs auf Slowakisch, drei auf Ungarisch, zwei auf Ukrainisch und einer auf Polnisch ab. Somit war die KSČ-Fraktion zu Beginn der Legislaturperiode – es verließen bis 1929 zahlreiche Abgeordnete die Fraktion – in sprachlicher Hinsicht eine Tschechoslowakei im Kleinen.¹⁴

Gleich zu Beginn der I. Legislaturperiode beklagten die konservativen und agrarischen deutschen Abgeordneten der ČSR im Zusammenhang mit ihrer Denkschrift an den Völkerbund die unterdurchschnittliche Repräsentanz der Deutschen im Abgeordnetenhaus. Diese Behauptung konkretisierten sie anhand der Nationalitätenverteilung: 1920 habe es angeblich 199 Tschechoslowaken, 72 Deutschen und zehn Magyaren gegeben. Argumentativ verursacht dies übrigens schon an dieser Stelle das Problem, das selbst 72 deutsche Abgeordnete einem Anteil von 25,6 % entsprochen hätten, während die auch in der Denkschrift zitierte Volkszählung von 1921 einen Anteil von 23,4 % Staatsangehöriger deutscher Nationalität angab.¹⁵

Die aus der genannten, methodisch problematischen Zählweise generierte Zahl von 72 genoss in der Literatur eine bemerkenswerte Persistenz,¹⁶ dies zu

¹⁴ II. Abgeordnetenhaus: 1. Sitzung, 17. Dezember 1925; 7. Sitzung, 26. Februar 1926; 29. Sitzung, 10. Juni 1926. Alfred Bohmann nennt irrtümlich elf deutsche Kommunisten, vgl. Alfred Bohmann, *Menschen und Grenzen*, Bd. 4, *Bevölkerung und Nationalitäten in der Tschechoslowakei* (Köln: Wissenschaft und Politik, 1975), 174. Korrekt: Helmut Slapnicka, „Die böhmischen Länder und die Slowakei 1919–1945“, in *Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder*, hrsg. v. Karl Bosl, Bd. 4 (Stuttgart: Hiersemann, 1970), 3–150, hier 27. Slapnicka fasst allerdings Tschechen und Slowaken zusammen.

¹⁵ *Deutsche Parlamentarier an den Völkerbund. Eine Ergänzung der im Sommer 1922 dem Völkerbund überreichten Denkschrift deutscher Parlamentarier* (Prag: Verlag der Deutschpolitischen Arbeitsstelle, 1922), 38–42.

¹⁶ Zdeněk Kárník, *České země v éře První republiky (1918–1938)*, Bd. 1 (Praha: Libri, 2000), 126; Jörg Kracik, *Die Politik des deutschen Aktivismus in der Tschechoslowakei 1920–1938* (Frankfurt a. M.: Lang, 1999), 73; Kučera, *Minderheit*, 214; Linz, *Bund der Landwirte*, 214, 241; Slapnicka, „Länder“, 24; Gábor Szent-Ivány, *Graf János Esterházy* (Wien: Böhlau, 1995), 51; Mit Einschränkungen: Dietl, *Deutsche Christlichsoziale Volkspartei*, 200–2.

Unrecht: Vier Abgeordnete deutsch-ungarischer Parteien, nämlich Johann Jabloniczky und Johann Tobler von der Christlich-Sozialen Landespartei (*Országos Keresztényszocialista Párt*, OKSZP) sowie Samuel Mayer und Paul Wittich von der Deutsch-Ungarischen Sozialdemokratischen Partei, die ihren Amtseid auf Deutsch abgaben und vor dem Unterhaus stets Deutsch sprachen, zählten dabei zu den Ungarn oder zu den Tschechoslowaken. Das Verdienst Mads Ole Ballings, in seinem Handbuch ist es, erstmalig auch alle gemischtnationalen Parteien der ČSR auf deutsche Abgeordnete hin untersucht zu haben, weshalb dieses Werk fehlerfrei die deutschsprachigen Abgeordneten in der ČSR auflistet.¹⁷

Es ist daher zielführend, die Legislaturperioden auf die Amtseide aller Nationalitäten hin zu untersuchen, zumal die Eide in der Tendenz eine individuelle Selbstzuschreibung darstellen, ihnen also nicht im Nachhinein eine solche zugeschrieben werden muss. Auf wenige Ausnahmen pragmatischer Natur im Bereich der ungarischen Abgeordneten wird noch eingegangen. Zu Beginn der ersten Legislaturperiode 1920 waren zunächst vier Sprachgruppen vertreten: Von 281 Abgeordneten gaben 156 den Eid auf Tschechisch (55,5 %), 76 auf Deutsch (27 %), 41 auf Slowakisch (14,6 %) und acht auf Ungarisch (2,8 %) ab. Durch die Nachwahl der heimgekehrten Tschechoslowakischen Legion erhöhte sich die Zahl der tschechischsprachigen Abgeordneten am 24. Juni 1921 um vier. Im April 1924 traten neun am 16. März 1924 im Wahlkreis XXII Karpantenland gewählte Abgeordnete hinzu, von denen drei den Eid auf Russisch, je zwei auf Ukrainisch und Ungarisch und je einer auf Tschechisch und Slowakisch ablegten.¹⁸ Einschließlich aller bis April 1924 geschehenen Sprachwechsel durch Mandatsänderungen hatte das Parlament nun 294 Mitglieder, von denen 162 den Eid auf Tschechisch (55,1 %), 75 auf Deutsch (25,5 %), 42 auf Slowakisch (14,3 %), zehn auf Ungarisch (3,4 %), drei auf Russisch (1,0 %) und zwei auf Ukrainisch (0,7 %) abgelegt hatten. Damit waren ab 1924 auch die bereits 1920 in der Geschäftsordnung vorgesehenen Sprachen Russisch und Ukrainisch erstmalig auch tatsächlich vertreten.

Zu Beginn der II. Legislaturperiode zählte das Abgeordnetenhaus 300 Parlamentarier, von denen 160 den Eid auf Tschechisch (53,3 %), 75 auf Deutsch (25 %), 47 auf Slowakisch (15,7 %), zehn auf Ungarisch (3,3 %), fünf auf

¹⁷ Mads Ole Balling, *Von Reval bis Bukarest. Statistisch-biographisches Handbuch der Parlamentarier der deutschen Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1945*, Bd. 1 (Kopenhagen: Dokumentation-Verlag, 1991), 252–84. Dietl nennt Tobler dagegen einen „ungarischen Christlichsozialen“. Vgl. Dietl, *Deutsche Christlichsoziale Volkspartei*, 225.

¹⁸ I. Abgeordnetenhaus: 69. Sitzung, 24. Juni 1921; 258. Sitzung, 8. April 1924; 261. Sitzung, 14. April 1924.

Ukrainisch (1,7 %), zwei auf Polnisch (0,7 %) und einer auf Russisch (0,3 %) ablegten.¹⁹ Damit war mit dem Polnischen auch die letzte in der Geschäftsordnung vorgesehene Sprache erstmalig vertreten. Die II. Legislaturperiode 1925–1929 war die einzige, in denen Veränderungen nur durch individuelle Ereignisse – wie Mandatsverzichte oder Todesfälle – zustande kamen, weshalb es lediglich sehr geringe Verschiebungen gab.

Nach der vorgezogenen Neuwahl zur III. Legislaturperiode legten im Dezember 1929 166 Parlamentarier den Eid auf Tschechisch (55,3 %), 74 auf Deutsch (24,7 %), 44 auf Slowakisch (14,7 %), sieben auf Ungarisch (2,3 %) und je drei auf Polnisch, Russisch und Ukrainisch (je 1 %) ab. In dieser Legislaturperiode kam es zu einer signifikanteren Änderung, als am 28. November 1933 acht Mandate aufgrund des vorangegangenen Verbots der Deutschen Nationalsozialistischen Arbeiterpartei (DNSAP) annulliert wurden.²⁰ Einschließlich aller bislang erfolgten Sprachwechsel hatte das Abgeordnetenhaus nun noch 292 Abgeordnete, davon waren 166 tschechisch- (56,8 %), 66 deutsch- (22 %), 45 slowakisch- (15,4 %), sieben ungarisch- (2,4 %), je drei polnisch- und russischsprachig (je 1 %) sowie zwei ukrainischsprachig (0,7 %).

Von den ersten der 1935 gewählten Abgeordneten der IV. Legislaturperiode waren 161 tschechisch- (53,7 %), 72 deutsch- (24 %), 47 slowakisch- (15,7 %), elf ungarisch- (3,7 %), fünf russisch- (1,7 %) und je zwei polnisch- und ukrainischsprachig (je 0,7 %).²¹ 1938 ergaben sich einschneidende Veränderungen, nachdem in Folge des Münchener Abkommens, der Abtretung des Olsagebiets an Polen und des ersten Wiener Schiedsspruches insgesamt 72 Mandate entfielen. Dabei behielten Abgeordnete tschechischer, slowakischer und ruthenischer Nationalität ihr Mandat, auch wenn sie im Abtretungsgebiet gelebt hatten. Das im September 1938 durch die tschechoslowakische Regierung ausgesprochene

¹⁹ Diese Zahlen nannte korrekt Gotthold Rhode, „Die Tschechoslowakei von 1918 bis 1939“, *Aus Politik und Zeitgeschichte* 49 (1962): 637. Gustav Peters und Alois Erben nennen korrekt 74 Deutsche, aber unzutreffend neun Magyaren, einen Polen und einen Ruthenen. Siehe Gustav Peters und Alois Erben, *Die Deutschen in der Tschechoslowakei* (Berlin: Deutscher Schutzbund-Verlag, [1925]), 11. Manfred Alexander nennt unzutreffend vier Ungarn, einen Polen und allein ohne Kommunisten 71 (!) Deutsche, wobei diese zu hohe Ziffer auf einem Fehler bei der Zählung der BdL-Parlamentarier beruht. Vgl. Manfred Alexander, „Leistungen, Belastungen und Gefährdungen der Demokratie in der Ersten Tschechoslowakischen Republik“, *Bohemia* 27 (1986): 72–87, hier 75.

²⁰ III. Abgeordnetenhaus: 300. Sitzung, 28. November 1933. Der DNSAP-Abgeordnete Hans Krebs hatte sein Mandat bereits am 3. Oktober 1933 niedergelegt, ohne dass es nachbesetzt worden wäre, vgl. III. Abgeordnetenhaus: 293. Sitzung, 17. Oktober 1933.

²¹ Slapnicka behauptet falsch, 1935 hätten „weder Polen noch Juden ein Mandat“ erzielt. Siehe Slapnicka, „Länder“, 26.

SdP-Verbot zog übrigens unter dem Druck Hitlers anders als das DNSAP-Verbot 1933 keine Konsequenzen nach sich: Die verbliebenen Deputierten der ehemaligen SdP-Fraktion setzten ihre Tätigkeit als NSDAP-Fraktion fort. Als das Abgeordnetenhaus am 17. November 1938 erstmalig wieder zu einer Sitzung zusammenkam, hatte es somit noch 228 Mitglieder, davon 161 tschechisch- (70,6 %), 46 slowakisch- (20,2 %), zwölf deutsch- (5,3 %), fünf russisch- (2,2 %), drei ukrainisch- (1,3 %) und einer ungarischsprachig (0,4 %). Polnischsprachige Abgeordnete gab es keine mehr.²²

Durch das Verbot der KSČ wurden am 28. Dezember 1938 weitere 25 Mandate annulliert. Nunmehr hatte das Abgeordnetenhaus nur noch 203 Mitglieder, davon 145 tschechisch- (71,4 %), 41 slowakisch- (20,2 %), zehn deutsch- (4,9 %), fünf russisch- (2,5 %) und je eins ukrainisch- und ungarischsprachig (je 0,5 %). Dies spielte allerdings in der Praxis keine Rolle mehr, da nach der Sitzung am 16. Dezember 1938²³ das Abgeordnetenhaus zu keiner Sitzung mehr zusammengerufen wurde.

Entwicklungen und Tendenzen

Durch die Analyse des Sprachgebrauchs im Abgeordnetenhaus der ČSR zeigt sich, dass in der Ersten Republik nur zwei der sieben Sprachgruppen stabil vertreten waren, nämlich das Slowakische mit 41–47 Parlamentarier (14,3–15,7 %) und das Polnische mit zwei bis drei Abgeordneten (0,7–1 %). Im Grunde trifft das Kriterium der Stabilität aber auch auf das Tschechische mit 156–168²⁴ (53,3–57,5 %) und das Deutsche mit 66–76 Abgeordneten (22–27 %) zu, weil die Bandbreite der Schwankungen auf Eingriffe in das politische System zurückzuführen ist. Diese Eingriffe stärkten stets das tschechische Element, während die deutschsprachige Abgeordnetengruppe meist geschwächt wurde. Werden nur die Wahlen 1925, 1929 und 1935 ohne das DNSAP-Verbot berücksichtigt, so lag der Anteil der tschechischsprachigen Parlamentarier bei 53,3–56 % und der der deutschsprachigen bei 24–25 % – und ist damit ebenfalls stabil zu nennen.

²² IV. Abgeordnetenhaus: 151. Sitzung, 17. November 1938; 157. Sitzung, 14. Dezember 1938. Jörg K. Hoensch, *Geschichte der Tschechoslowakei* (Stuttgart: Kohlhammer, 1992), 91, 100. Ladislav Lipscher, „Die magyarischen, polnischen, ruthenischen und jüdischen Parteien in der ČSR“, in *Die Erste Tschechoslowakische Republik als multinationaler Parteienstaat*, hrsg. v. Karl Bosl (München: Oldenbourg, 1979), 217–40, hier 227.

²³ IV. Abgeordnetenhaus: 159. Sitzung, 16. Dezember 1938.

²⁴ 1934–1935 waren 168 von 292 Abgeordneten tschechischsprachig (57,5 %).

Instabiler war dagegen mit sieben bis elf (2,3–3,7 %) die Anzahl der ungarischsprachigen Parlamentarier. Diese Schwankung lässt sich nicht primär auf Eingriffe in das politische System zurückführen. Verantwortlich dafür war, dass die Politiker der ungarischen Bevölkerungsgruppe gerne in gemischtnationalen Parteien antraten. Dazu kam, dass viele auf der OKSZP-Liste gewählte Politiker den Amtseid nicht auf Ungarisch abgaben: 1920 gaben von fünf Abgeordneten drei den Eid auf Ungarisch (Körmendy-Ékes, Lelley, Szentiványi) und – wie bereits genannt – zwei auf Deutsch (Jabloniczky, Tobler) ab, 1925 von vier zwei auf Ungarisch (Gregorovits, Szüllő) und je einer auf Deutsch (Jabloniczky) und Slowakisch (Fedor), 1929 von fünf je zwei auf Slowakisch (Dobránky, Fedor) und Ungarisch (Hokky, Szüllő) und einer auf Deutsch (Jabloniczky), 1935 schließlich von vier drei auf Ungarisch (Esterházy, Porubszky, Szüllő) und einer auf Slowakisch (Petrášek). Da die Stimmen der OKSZP zum weitaus größten Teil auf die ungarische Bevölkerung zurückgegangen sein dürften, entsprach der Anteil der ungarischsprachigen Abgeordneten nicht der offiziellen Zahl von 5,4 % (1921) und 4,8 % (1930) Bürgern ungarischer Nationalität.²⁵

Auf den ersten Blick instabil erscheint die Entwicklung im Bereich der Abgeordneten russischer und ukrainischer Sprache. Hier schwankte die Anzahl von eins bis sechs (0,3–2 %) bei den russischsprachigen und zwei bis fünf (0,7–1,7 %) bei den ukrainischsprachigen Abgeordneten. Neben der hier noch viel stärker zu beobachtenden Teilnahme auf Listen der großen Parteien, namentlich der Republikanischen Bauern- und Kleinlandwirtepartei (*Republikánská strana zemědělského a malorolnického lidu*, RSZML) und der KSČ, kam als Spezifikum die wechselseitige Austauschbarkeit der beiden Sprachen hinzu: So sprach Ivan Kurtjak 1924–1925 und 1925–1929 Ukrainisch, ehe er 1929 zum Russischen wechselte. Nikolaj Sedorjak (KSČ) sprach umgekehrt 1924–1925 Russisch, ehe er für die folgenden beiden Legislaturperioden zum Ukrainischen wechselte.

Wichtig ist deshalb zu berücksichtigen, dass im Karpatenland ganz überwiegend russinische Dialekte gesprochen wurden, von denen ein Gutteil der Linguistik das Ukrainische als Hochsprache ansah und weiter ansieht. Ohne zu dieser Frage Stellung zu beziehen, zeigen die Fälle Kurtjak und Sedorjak zumindest, dass in dieser Diskussion in der Zwischenkriegszeit kein Konsens bestand. Deshalb ergibt eine Addition der Parlamentarier russischer und ukrainischer Sprache – die Luschka im eingangs erwähnten Zitat „ruthenisch“ nannte – die etwas

²⁵ Nationalitätenangaben zitiert nach Bohmann, *Menschen*, 96; Lipscher, „Parteien in der ČSR“, 219.

stabilere Größenordnung von fünf bis neun Abgeordneten (1,7–3 %), wobei die Bandbreite damit immer noch schwankend war.

In der deutschsprachigen Literatur ist oft auf Ungerechtigkeiten in der Wahlkreisgeometrie, politikwissenschaftlich *gerrymandering* genannt, zu Gunsten der Tschechen und Slowaken und zu Ungunsten der Minderheiten hingewiesen worden.²⁶ Für die deutschsprachigen Gebiete der ČSR waren die Auswirkungen allerdings so gering, dass die deutschsprachigen Parlamentarier 1925–1938 im Abgeordnetenhaus mit 24–25 % – ohne die Jahre 1933–1935 – dennoch überrepräsentiert waren, wenn als Vergleichsmaßstab die amtlichen Zahlen von 23,4 % (1921) und 22,3 % (1930) Deutschen mit tschechoslowakischer Staatsangehörigkeit²⁷ herangezogen werden. Damit gelang es der deutschen Politik in der ČSR, wie auch in Lettland und übrigens auch in Polen, wo die Diskriminierung der Minderheiten im Wahlrecht offen im Sejm mit der geringeren Loyalität ebendieser Minoritäten begründet worden war,²⁸ das auf die Schwächung der Minderheiten abzielende Wahlrecht nicht nur erfolgreich zu konterkarieren, sondern ins Gegenteil zu verkehren, sofern die amtlichen Volkszählungen als weitgehend glaubwürdig betrachtet werden.

Die wenig zutreffende Behauptung der zahlenmäßigen Diskriminierung der Minderheiten versperrt auch den Blick darauf, dass die Privilegierung nicht nationaler, sondern geografischer Natur war, da tatsächlich das Land Böhmen privilegiert war.²⁹ Dies hatte zur Folge, dass 1925–1938 die beiden großen Sprachen Tschechisch (53,3–56 % bei 50,8 % [1921] und 51,1 % [1930] Staatsbürgern tschechischer Nationalität) und Deutsch stets überproportional vertreten waren. Dazu kam als Ausnahme Polnisch mit 0,7–1 % Abgeordneten bei 0,6 % Polen bei beiden Volkszählungen. Der Anteil der slowakischsprachigen Parlamentarier entsprach dagegen mit 14,7–15,7 % etwa dem Anteil von 14,7 % (1921) und 15,8 % (1930) Slowaken – wobei an dieser Stelle noch einmal auf die OKSZZP-Abgeordneten hingewiesen wird, die ihren Eid auf Slowakisch abgaben, was das Slowakische stärkte.

Klar unterproportional vertreten waren das bereits genannte Ungarische, die Ruthenen mit kumuliert 1,7–3 % russisch- und ukrainischsprachigen

²⁶ So ausführlich Bohmann, *Menschen*, 163–70. Ladislav Lipscher, *Verfassung und politische Verwaltung in der Tschechoslowakei 1918–1939* (München: Oldenbourg, 1979), 68–69.

²⁷ Nationalitätenangaben übernommen von Bohmann, *Menschen*, 96.

²⁸ Sejm Ustawodawczy [Verfassungsgebender Sejm]: 306. Sitzung, 10. Mai 1922, Hauptkatalog der polnischen Parlamentsbibliothek, letzter Zugriff 02.05.2016, https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/FBNFNBBHQ4R4IG891N34D9KDDCCNCI.pdf.

²⁹ Zdeněk Kárník, *České země v éře První republiky (1918–1938)*, Bd. 2 (Praha: Libri, 2002), 495.

Abgeordneten bei einer amtlichen Bevölkerung von 3,4 % (1921) und 3,8 % (1930), sowie die sich in nationaler Hinsicht jüdisch nennenden Bürger der ČSR, die bei beiden Volkszählungen 1,3 % ausmachten,³⁰ aber bis 1929 aufgrund der gestreuten Siedlung ihrer Wähler gar keine entsprechenden Abgeordneten besaßen. 1929–1938 gab es zwei jüdisch-nationale Abgeordnete, von denen 1929–1935 je einer der tschechisch- und der slowakischsprachigen Abgeordnetengruppe angehörte. 1935 entschied sich je einer für das Tschechische und das Russische.³¹

Wie oft benutzten die Abgeordneten der fünf Minderheitensprachen die Staatssprachen bei freier Wahl? Die Register der ersten Legislaturperiode verzeichnen dies bei drei linken Politikern: Der ungarische Sozialdemokrat József Földessy hielt seine erste Rede am 19. Juni 1920 auf Tschechisch, seine zweite am 11. November 1920 auf Deutsch, anschließend aber stets auf Ungarisch. Karl Kreibich (KSČ) gebrauchte in vier seiner 16 Wortmeldungen anstelle des Deutschen das Tschechische, erstmalig am 25. Oktober 1922. Der 1924 im Wahlkreis XXII nachgewählte Kommunist József Gáti nutzte in drei seiner vier Reden anstelle des Ungarischen das Tschechische.³² Insgesamt stehen diesen neun (0,8 %) Wortmeldungen 1.098 (99,2 %) gegenüber, in denen genau die Sprache gewählt wurde, in denen auch der Amtseid abgelegt worden war. Das Phänomen des Wechsels zu den Staatssprachen war also 1920–1925 eine seltene Ausnahme.

Für die Jahre 1925–1938 liegen die Daten nicht im Index aufbereitet vor. Sie müssten durch eine vollständige Durchsicht aller Stenogramme ermittelt werden. Gáti, der 1925–1929 28-mal vor dem Abgeordnetenhaus sprach, nutzte in 17 Fällen das Tschechische, wodurch er unter den zehn Parlamentariern des gesamten Abgeordnetenhauses war, die am meisten auf Tschechisch sprachen. Damit trug Gáti zur weiteren Schwächung der ohnehin verhältnismäßig schwach vertretenen ungarischen Sprache im Abgeordnetenhaus der ČSR bei. Kreibich verwandte in seinen 14 Wortbeiträgen 1925–1929 dagegen stets das Deutsche.

³⁰ Alle Nationalitätenangaben zitiert nach Bohmann, *Menschen*, 96.

³¹ III. Abgeordnetenhaus: 1. Sitzung, 12. Dezember 1929; 2. Sitzung, 13. Dezember 1929; 142. Sitzung, 14. Oktober 1931; IV. Abgeordnetenhaus: 1. Sitzung, 18. Juni 1935.

³² I. Abgeordnetenhaus: 10. Sitzung, 19. Juni 1920; 20. Sitzung, 11. November 1920; 160. Sitzung, 25. Oktober 1922; 288. Sitzung, 18. September 1924; 291. Sitzung, 24. September 1924; 303. Sitzung, 21. November 1924; 319. Sitzung, 19. Dezember 1924; 331. Sitzung, 18. März 1925; 375. Sitzung, 13. Oktober 1925. Bei den Reden Gátis entsteht dadurch im Protokoll die paradoxe Situation, dass seine Reden auf Tschechisch in ebendieser Sprache aufgeführt sind, seine auf Ungarisch gehaltenen Reden dagegen auf Slowakisch.

Auch ohne eine exakte Bestimmung für 1925–1938 darf als sicher gelten, dass Gáti eine seltene Ausnahme war.

Werden die absoluten Anzahlen an Wortbeiträgen bei freier Sprachenwahl aller Parlamentarier nach der Abgabe des Eids – unabhängig von der tatsächlich benutzten Sprache – gruppiert (Tabellen 1–2), so zeigt dies zunächst, dass sich die Abgeordneten tschechischer und slowakischer Sprache unterdurchschnittlich ins Abgeordnetenhaus einbrachten. Bemerkenswert ist die besondere Passivität der slowakischsprachigen Parlamentarier, die erst in der letzten Legislaturperiode an Aktivitäten zulegten, an ihren Kollegen tschechischer Sprache relativ vorbeizogen und den Durchschnitt von 2,0 erreichten. Bei den kleineren Sprachgruppen hing das Engagement an Einzelpersonen, weshalb sich teilweise überaus hohe und niedrige Werte finden.

Tabelle 1: Wortmeldungen bei freier Sprachenwahl, gruppiert nach Ableistung des Eides

	1920–1925	1925–1929	1929–1935	1935–1938
Tschechischsprachige	1.206 (46,7 %)	791 (47,8 %)	1.138 (51,1 %)	415 (45,1 %)
Deutschsprachige	1.010 (38,9 %)	573 (34,6 %)	678 (30,4 %)	233 (25,3 %)
Slowakischsprachige	282 (10,9 %)	165 (10,0 %)	253 (11,4 %)	151 (16,4 %)
Ungarischsprachige	82 (3,2 %)	81 (4,9 %)	86 (3,9 %)	67 (7,3 %)
Ukrainischsprachige	9 (0,3 %)	31 (1,9 %)	6 (0,3 %)	13 (1,4 %)
Russischsprachige	6 (0,2 %)	3 (0,2 %)	32 (1,4 %)	24 (2,6 %)
Polnischsprachige	-	12 (0,7 %)	37 (1,6 %)	17 (1,8 %)
Zusammen	2.595	1.656	2.227	920

Quelle: eigene Zählung.

Überraschungen bietet auch das Verhalten der deutschsprachigen Abgeordneten: In den 1920er Jahren war ihr Engagement vor dem Plenum enorm hoch, in den Jahren 1920–1925 waren sie sogar quantitativ von der Parität mit dem Tschechischen nicht weit entfernt. In den 1930er Jahren gingen die Wortmeldungen deutschsprachiger Abgeordneter dagegen deutlich und fast bis auf den Durchschnittswert zurück, was sich sowohl quantitativ als auch qualitativ niederschlug. Diese Entwicklung betraf die gesamte Gruppe deutschsprachiger Abgeordneter und ist nicht etwa nur dem großen Wahlerfolg der negativistischen SdP 1935 geschuldet. Die durchschnittliche Anzahl an Wortmeldungen lagen vielmehr bei den Parteien SdP, DSAP, DCSVP und dem Bund der Landwirte (BdL) nahezu gleichauf. Lediglich der Wert der fünf deutschsprachigen Kommunisten weicht stark nach oben ab.

Tabelle 2: Wortmeldungen bei freier Sprachwahl pro Mandat und 100 Sitzungen

	1920–1925	1925–1929	1929–1935	1935–1938
Tschechischsprachige	2,0	2,3	1,8	1,6
Deutschsprachige	3,5	3,6	2,5	2,1
Slowakischsprachige	1,8	1,7	1,5	2,0
Ungarischsprachige	2,5	3,7	3,3	4,4
Ukrainischsprachige	3,7	2,9	0,7	3,0
Russischsprachige	1,6	1,4	2,9	2,8
Polnischsprachige	-	2,8	3,3	5,7
Durchschnitt	2,4	2,6	2,0	2,0

Quelle: eigene Zählung.

Erläuterung: Da die vier Legislaturperioden unterschiedlich lang waren, können die Daten aus Tabelle 1 nicht miteinander verglichen werden. Um Vergleichbarkeit zu ermöglichen, wird hier ein Zeitraum von 100 Sitzungen genommen. Die angegebenen Werte zeigen an, wie oft sich ein einzelner Abgeordneter aus allen Sprachgruppen in 100 Sitzungen im Schnitt zu Wort meldete.

Neben Wortmeldungen vor dem Plenum, bei denen die Sprache frei gewählt werden konnte, gab es solche, bei denen zwingend das Tschechoslowakische zu gebrauchen war. Die mit Abstand umfangreichste dieser Gruppe an Wortmeldungen war das Halten eines Gesetzesreferates für ein Gesetzesvorhaben. 1920–1925 entfielen 1.231 Gesetzesreferate³³ auf tschechisch- (90,4 %) und 130 auf slowakischsprachige Abgeordnete (9,6 %). 1925–1929 lag die Verteilung bei 715 Referaten tschechisch- (83,7 %) und 139 slowakischsprachiger Parlamentarier (16,3 %). 1929–1935 lag sie bei 1.022 Referaten von Deputierten tschechischer (88,3 %) und 135 slowakischer Sprache (11,7 %). 1935–1938 entfielen 354 Gesetzesreferate auf tschechisch- (84,1 %), 60 auf slowakisch- (14,3 %), fünf auf russisch- (1,1 %) und je eins auf deutsch- und ukrainischsprachige Abgeordnete (je 0,2 %).

Die Betrachtung der Gesetzesreferate erklärt, warum sich die Gruppen der tschechisch- und slowakischsprachigen Abgeordneten so wenig im Bereich der Wortmeldungen mit freier Sprachenwahl einbrachten: Sie waren in erheblichem Ausmaß mit der Gesetzgebung beschäftigt. Dabei war die Beteiligung der tschechischsprachigen Abgeordneten noch einmal signifikant höher als die der slowakischsprachigen. Anders als in Lettland, wo sich 1923–1934 die Parlamentarier deutscher, jüdischer und polnischer Nationalität auch sehr stark

³³ Die in diesem Bereich genannten Ziffern beziehen sich ausschließlich auf die Gesetzesreferate, nicht auf die damit tatsächlich verbundenen Wortmeldungen.

als Gesetzesreferenten in lettischer Sprache einbrachten,³⁴ begann die Zeit der Gesetzesreferate durch Minderheitenabgeordnete in der ČSR erst am 21. Januar 1937 mit einem gemeinsamen Referat der beiden Abgeordneten der Jüdischen Partei (*Židovská strana, ZS*), dem tschechischsprachigen Angelo Goldstein und dem ansonsten russischsprachigen Chaim Kugel. Goldstein und Kugel brachten dabei gemeinsam einen Gesetzentwurf über die jüdischen Religionsgemeinschaften in den Ländern Böhmen und Mähren-Schlesien ein.³⁵

Das Beispiel Kugels machte Schule: 1937–1938 wurden in gewissem Umfang Gesetzesreferate von Abgeordneten der Minderheiten in tschechischer Sprache üblich, die den Koalitionsparteien angehörten. Vor allem der ansonsten russischsprachige Pavel Kossey (RSZML) trat mit drei Gesetzesreferaten in Erscheinung. Je ein Gesetzesreferat hielten Irene Kirpal (DSAP) und der ansonsten ukrainischsprachige Julian Révay von der Tschechoslowakischen Sozialdemokratischen Arbeiterpartei (*Československá sociálně demokratická strana dělnická, ČSDSD*). Die Übernahme von Gesetzesreferaten durch Vertreter der Minderheiten hätten bei einem Weiterbestehen der ČSR einen Schritt zur verstärkten Partizipation darstellen können. Zumindest sind sie ein augenfälliger Beweis dafür, dass die Bereitschaft zum Aktivismus nach wie vor bei manchen vorhanden war.

Ein bemerkenswertes Novum stellte das Gesetzesreferat Kosseys (RSZML) vom 19. November 1938 über die Autonomie des Karpatenlandes dar. Dabei handelte es sich zum einen um das einzige Gesetzesreferat eines Politikers der Minderheiten in der kurzen Zweiten Tschechoslowakischen Republik. Entgegen der bisherigen Praxis erfolgte es zudem auf Russisch,³⁶ ein Vorgang von nicht zu unterschätzender Symbolik: Waren zuvor im Karpatenland wie in anderen Regionen auch die Minderheitensprachen Amtssprache, wenn sie einen Anteil von mindestens 20 % unter der lokalen Bevölkerung hatten, so wertete Kossey das Russische nun im Zuge des Autonomiegesetzes zur landesweiten zusätzlichen Staatssprache auf.

Schlussendlich werden nun alle Wortmeldungsformen unbeachtet der Tatsache, ob sie nur in der Staatssprache oder in allen Sprachen erfolgen durften,

³⁴ Benjamin Conrad, „Mehrsprachige Parlamente im Osteuropa der Zwischenkriegszeit. Die Beispiele Lettland und Tschechoslowakei. Bestandsaufnahme und Vergleich“, in *Parlamentarier der deutschen Minderheiten im Europa der Zwischenkriegszeit*, hrsg. v. Benjamin Conrad, Hans-Christian Maner und Jan Kusber (Düsseldorf: Droste, 2015), 117–36, hier 133. Conrad, *Loyalitäten*, 52, 173.

³⁵ IV. Abgeordnetenhaus: 76. Sitzung, 21. Januar 1937.

³⁶ IV. Abgeordnetenhaus: 155. Sitzung, 19. November 1938.

zusammengerechnet. Dabei ergibt sich, dass die tschechischsprachige Parlamentariergruppe insgesamt diejenige mit der höchsten durchschnittlichen Zahl an Wortmeldungen war. Durch die Nichtwahrnehmung von Gesetzesreferaten durch die Abgeordneten der Minderheitensprachen bis 1937 kann dies auch nicht überraschen. Auch in Lettland 1923–1934 waren die Deputierten deutscher, jüdischer und polnischer Nationalität durch die Übernahme von Gesetzesreferaten in das parlamentarische System signifikant besser eingebunden als diejenigen russischer Nationalität, die sich den Gesetzesreferaten mit nur einer Ausnahme verweigerten.

Schluss: Mehrsprachigkeit des Parlaments als Faktor der Partizipation?

Der vergleichende Blick auf das mehrsprachige Abgeordnetenhaus der Tschechoslowakei zeigt, dass die Frage nach der Mehrsprachigkeit als Faktor der Partizipation kein einheitliches Bild abgibt. Sicher ist, dass dem Abgeordnetenhaus die Mehrsprachigkeit nicht geschadet hat. Schließlich war die ČSR derjenige Staat in Ostmittel- und Südosteuropa, in dem die parlamentarisch-demokratische Ordnung bis zum Zusammenbruch 1938 am längsten währte. Sie bewies damit auch – ganz entgegen den vielfach geäußerten zeitgenössischen Befürchtungen und Behauptungen –, dass zahlen- und anteilmäßig große Minderheiten nicht ausschlaggebend für den Bestand des parlamentarischen Systems waren.

Wichtigste Erkenntnis aus der Betrachtung des Datensatzes ist, dass die Minderheiten sich trotz der international vergleichsweise liberalen Sprachregelung geringer im Abgeordnetenhaus einbrachten als die Abgeordneten der tschechischen Sprachgruppe. Bei den kleineren Sprachen kam es immerhin ganz überwiegend zu überdurchschnittlichen Wortmeldungen in der Muttersprache, aber zu nahezu keiner weiteren Partizipation.

Bei den deutschsprachigen Abgeordneten kam es zu einem auffälligen Rückgang an Wortmeldungen. Wohl hatte der Einfluss der „Burg“ (*Hrad*), also des Lagers um die Präsidenten Tomáš Garrigue Masaryk (1918–1935) und Edvard Beneš (1935–1938), oder das Weiterwirken des *pětka*-Gedankens, gemeint ist der in der ersten Hälfte der 1920er Jahre tätige Ausschuss der fünf wichtigsten tschechoslowakischen Parteien, das Interesse am Abgeordnetenhaus sinken lassen. Zudem ließen sich auch durch den Regierungseintritt der DCSVP und des BdL 1926 und später der DSAP keine substantiellen Fortschritte in Sachen Rechte der deutschsprachigen Bevölkerung erreichen, weshalb parlamentarisch

seit den Wahlen von 1935 unter den deutschsprachigen Abgeordneten der Negativismus, repräsentiert durch die SdP, überwog.³⁷

Doch dürfen die Ursachen nicht allein auf der Seite des tschechoslowakischen Staates gesucht werden. In der ČSR beherrschten 1920 vielleicht ein Sechstel der deutschen Abgeordneten das Tschechische.³⁸ In Lettland beherrschten Ende 1918 ganz ähnlich nur zwei der ersten acht deutschen Abgeordneten Lettisch fließend.³⁹ In der Legislaturperiode 1922–1925 beherrschten jedoch, nach intensivem Lernen, bereits alle deutschen Parlamentarier Lettlands das Lettische fließend. Dadurch konnten sie alle Positionen im Staat einnehmen, weshalb gute Kenntnisse des Lettischen fortan für alle deutschen Kandidaten zu einer Voraussetzung wurden.⁴⁰

In der ČSR gab es keine vergleichbare Entwicklung des Spracherwerbs unter den deutschsprachigen Abgeordneten: 1927 gaben von den 73 Abgeordneten und Senatoren des BdL, der DCSVP, der Deutschen Nationalpartei, der DNSAP und der Deutschen Gewerbspartei 51 % an, dass ihnen die tschechische Sprache gänzlich unbekannt sei. Weitere 26 % gaben an, die Sprache radebrechend zu beherrschen, 15 % gaben fließende und 8 % vollständige Beherrschung an.⁴¹ Wären die deutschen Sozialdemokraten und Kommunisten 1927

³⁷ Manfred Alexander, „Die ‚Burg‘ und die Deutschen“, in *Die „Burg“. Einflußreiche politische Kräfte um Masaryk und Beneš*, Bd. 2, hrsg. v. Karl Bosl (München: Oldenbourg, 1974), 59–78, hier 74–78; Alexander, „Leistungen“, 74, 77, 84–87; Freia Anders, „Verfassungswirklichkeit und Verfassungskritik in der Ersten Tschechoslowakischen Republik“, in *Demokratie in der Krise. Europa in der Zwischenkriegszeit*, hrsg. v. Christoph Gusy (Baden-Baden: Nomos, 2008), 229–62; Eva Broklová, „Die Interpretation der Probleme des politischen Systems der Ersten Tschechoslowakischen Republik durch drei deutsche Historiker“, in *Bohemia* 39 (1998): 382–96, hier 393; Hoensch, *Tschechoslowakei*, 53–60; Kárník, *České země*, Bd. 1, 139–52, 407–16; Kracik, *Aktivismus*, 434–44; Heinrich Kuhn, „Der Anteil der Deutschen an der ‚Burg‘“, in *Die „Burg“. Einflußreiche politische Kräfte um Masaryk und Beneš*, Bd. 1, hrsg. v. Karl Bosl (München: Oldenbourg, 1973), 109–28, hier 124–28; Daniel E. Miller, *Forging Political Compromise. Antonín Švehla and the Czechoslovak Republican Party 1918–1933* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1999), 70–78; Slapnicka, „Länder“, 34–35; Andreas Wirsching, „Verfassung und Verfassungskultur der Zwischenkriegszeit“, in *Demokratie in der Krise. Europa in der Zwischenkriegszeit*, hrsg. v. Christoph Gusy (Baden-Baden: Nomos 2008), 371–89, hier 378–79.

³⁸ Kučera, *Minderheit*, 214.

³⁹ Dies widerlegt auch die Annahme von Balling, der den Deutschbalten unterstellt, aufgrund ihrer Herkunft aus einer regionalen Minderheit, Kenntnisse des Lettischen gehabt zu haben. Vgl. Mads Ole Balling, „Zur soziokulturellen Struktur der deutschen Abgeordneten in der Tschechoslowakei und anderen ostmitteleuropäischen Staaten 1919–1945“, *Bohemia* 36 (1995): 39–56, hier 43.

⁴⁰ Conrad, *Loyalitäten*, 52.

⁴¹ Lipscher, *Verfassung*, 66. Bei dieser Befragung wurden Senatoren und Abgeordnete gemeinsam befragt, eine nachträgliche Trennung beider Gruppen ist nicht möglich. Es wird davon ausgegangen, dass es keine signifikanten Unterschiede zwischen deutschsprachigen Senatoren und Abgeordneten in Hinblick auf die Sprachkenntnis gegeben hat.

mit einbezogen worden, wäre das Verhältnis dank der Kenntnisse von Politikern wie Ludwig Czech (DSAP) und Karl Kreibich (KSČ) wahrscheinlich etwas besser ausgefallen, zumal die DSAP für ihre Abgeordneten gleich 1920–1921 Tschechisch-Sprachkurse organisiert hatte. Insgesamt waren die Kenntnisse des Tschechischen über die 1920er Jahre hinweg unter den deutschen Parlamentariern dennoch nur geringfügig ansteigend.⁴²

Selbstverständlich ist die Zahl der fünf bis sechs deutschen Parlamentarier Lettlands, wo es oft auf jeden ankam, nicht mit der Zahl von 66–76 deutschen Abgeordneten in der ČSR vergleichbar. Das Beispiel Lettland zeigt jedoch, dass eine voll integrationsbereite Parlamentariergruppe auch im linguistischen Bereich anders agierte. Dies stellt die zweite Erkenntnis dar: Durch die Weigerung vieler deutscher Abgeordneter, das Tschechische zu erlernen, leisteten diese ihrerseits einen Beitrag zum Fortbestehen der Partizipationshürden. Selbst bei voller Gleichberechtigung der drei großen Sprachen Tschechisch, Deutsch und Slowakisch im Abgeordnetenhaus hätten die deutschsprachigen Abgeordneten im parlamentarischen Alltag weiter mit Verständnisproblemen zu kämpfen gehabt. Die Übernahme von Gesetzesreferaten, Regierungsämtern oder von Posten im Parlamentsvorstand hätte sich für solche Abgeordnete weiter schwierig gestaltet.

Warum verweigerten sich viele deutsche Abgeordnete in der ČSR dem Spracherwerb? Abgesehen von individuellen Gründen wie fortgeschrittenem Alter ist bei Angehörigen einer überwiegend höher gebildeten, ehemaligen Führungsschicht von einer eher negativen Hypothese auszugehen, deren Erforschung ein Desiderat darstellt. In den eingangs zitierten Erinnerungen Luschkas gibt es dazu Hinweise: Gedanken an die Anerkennung des Statusverlusts, generelle Unzufriedenheit mit der Pariser Ordnung und daraus resultierende Vorbehalte gegen die ČSR oder schlicht kulturelle Überlegenheitsgefühle gegenüber den Tschechen bis hin zu Revisionismus bei der SdP mögen die Gründe gewesen sein. Deshalb war es symptomatisch, aber auch nicht überraschend, dass der SdP-Fraktionsvorsitzende Karl Hermann Frank kein Tschechisch verstand.⁴³

Sollte sich die genannte Hypothese als zumindest in großen Teilen stichhaltig herausstellen, so wäre für die beschränkte Partizipation deutscher Abgeordneter im Abgeordnetenhaus der Tschechoslowakei ein Wechselspiel zwischen im internationalen Vergleich weitgehenden, aber dennoch von deutscher Seite als ungenügend empfundenen Sprachenrechten, in Kombination mit Defiziten

⁴² Kučera, *Minderheit*, 214.

⁴³ Balling, „Struktur“, 44.

in der Verfassungswirklichkeit einerseits mit allen Arten von eigenen Vorbehalten der deutschen Seite gegen die neue politische Ordnung andererseits verantwortlich gewesen.

ŘECKÁ PRAVOSLAVNÁ CÍRKEV A JEJÍ INTERPRETACE ŘECKÉ EKONOMICKÉ KRIZE

NIKOLA KARASOVÁ

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD UNIVERZITY KARLOVY

Abstract

The Orthodox Church of Greece and its Interpretation of the Greek Economic Crisis

For various reasons, the Greek economic crisis affected not only the material situation of Greek society, but the crisis also had a psychological impact on it. The decline of the Greek state and its inferior position within the EU created a collective trauma, which was then utilized by radical and extremist political parties. The Orthodox Church of Greece has seen the crisis as an opportunity to increase its influence within the society. In response to the crisis, it opted for a rather nationalist and populist discourse employing conspiracy theories and mobilizing its supporters by referring to critical moments of Greek national history, such as the Axis occupation during the Second World War. Based on an analysis of official statements by the Holy Synod of the Orthodox Church of Greece and its Permanent Synod, this study attempts to explain how the Orthodox Church of Greece interpreted the causes, course, and consequences of the economic crisis, and how it evaluated the austerity measures proposed by the Troika and subsequently adopted by the Greek government and how the Orthodox Church defined its own role during this period.

Keywords: Orthodox Church of Greece; economic crisis; populism; conspiracy theories; Troika; Greece

DOI: 10.14712/23363231.2017.3

Vznik tohoto článku byl podpořen Grantovou agenturou Univerzity Karlovy (projekt č. 12415) a v rámci Vysokoškolského specifického výzkumu IMS FSV UK (projekt č. SVV-2016-260 340). Nikola Karasová je doktorandka na Institutu mezinárodních studií FSV UK. Korespondenční adresa: Fakulta sociálních věd UK, U Kříže 8, 158 00 Praha 5. E-mail: nikola.karasova@fsv.cuni.cz.

Úvod

Řecká pravoslavná církev (*Ekklesia tis Ellados*, ŘPC)¹ má v rámci řeckého státu a společnosti výjimečné postavení. Alespoň formálně se k ŘPC hlásí drtivá většina Řeků.² Příslušnost k ní dlouhodobě udává až 98 procent obyvatel Řecka, přičemž vysoké procento je zachováno i u mladé generace.³ Podle průzkumu veřejného mínění agentury *Public Issue* z roku 2015, který se zaměřil na otázku důvěry řecké veřejnosti v domácí instituce, se ve vztahu k pravoslavné církvi vyjádřilo kladně 62 procent respondentů.⁴

Význam ŘPC vyplývá již ze skutečnosti, že pravoslaví hrálo historicky dominantní úlohu při utváření řecké národní identity. Především v dobách osmanské nadvlády sloužilo jako hlavní prostředek vymezování vůči islámu. Společnost byla v Osmanské říši organizována na základě systému tzv. milétů, který dělil obyvatele dle konfesního hlediska a poskytoval jim jistou kulturní autonomii a náboženskou svobodu. Zástupcem pravoslavných křesťanů na osmanském území se tak stal konstantinopolský patriarchát. Církvi proto bývají mimo jiné

¹ Řečtina, podobně jako některé světové jazyky, pojmově rozlišuje mezi Řeckou pravoslavnou církví (*Elliniki Orthodoxi Ekklesia*), která zahrnuje několik místních církví, a „Církvi Řecka“ (*Ekklesia tis Ellados*), tedy autokefální pravoslavnou církví působící na území řeckého státu, která je zároveň součástí Řecké pravoslavné církve. Vzhledem k tomu, že čeština v obou případech používá pojem Řecká pravoslavná církev, respektuje i následující text tento český úzus a drží se zavedeného názvosloví; srov. např. Miloš Szabo, *Východní křesťanské církve. Stručný přehled sjednocených i nesjednocených církví křesťanského východu* (Praha: Karolinum, 2016), 61–62. V zájmu jednoznačnosti, srozumitelnosti a pojmové přesnosti nicméně poznamenejme, že se tato studie zabývá výhradně pravoslavnou církví v Řecku. Řecké názvy a bibliografické odkazy, jež se v textu vyskytují, byly přepsány foneticky podle současné výslovnosti. Odpovídá to zažitě praxi; viz např. Pavel Hradečný et al., *Dějiny Řecka* (Praha: NLN, 2009), 11.

² Victor Roudometof, „Orthodoxy As Public Religion in Post-1989 Greece“, in *Eastern Orthodoxy in a Global Age: Tradition Faces the Twenty-First Century*, ed. Victor Roudometof, Alexander Agadjanian a Jerry Pankhurst (Walnut Creek: AltaMira, 2005), 85. Autor se také věnuje zdánlivému rozporu mezi formální příslušností k církvi a skutečným praktikováním víry. V této souvislosti hovoří o řeckém pravoslaví jako o „rozptýleném náboženství“ (*diffused religion*), ve kterém „přísné dodržování církevních norem není [od většinové společnosti] ani požadováno, ani očekáváno“. Vysvětluje tím, proč se naprostá většina Řeků považuje za věřící, ačkoli jen zlomek z nich navštěvuje bohoslužby i jindy než jen o významných svátcích.

³ Srovnání výsledků výzkumů týkajících se příslušnosti k ŘPC v delší časové perspektivě provedl Nikos Chrysoloras, „Why Orthodoxy? Religion and Nationalism in Greek Political Culture“ (příspěvek přednesený v rámci 1st LSE PhD Symposium on Modern Greece, Londýn, 21. června 2003), 2.

⁴ Během sledovaného období let 2007–2015 vzrostla důvěra veřejnosti vůči ŘPC o čtyři procentní body. Pozice nejdůvěryhodnějších institucí dlouhodobě zaujímají armáda a vzdělávací ústavy, naopak nejhůře se umísťují politické strany nebo parlament. Viz „Etisia Erevna gia tin Embistosyni stus Thesmus: Diktes embystosynis 2007–2015“, *Public Issue*, 30. listopadu 2015, <http://www.publicissue.gr/12356/institutions-2015/>.

připisovány zásluhy na zachování řeckého jazyka a helénské kultury a na zajištění kontinuity řeckého etnika v tomto období.⁵ I po vzniku novodobého řeckého národního státu v roce 1830 si pravoslavná církev dokázala udržet značnou autoritu. Významným předělem v jejím vývoji se stal rok 1833, kdy neplnoletý řecký panovník Oto I. prostřednictvím svého regenta Georga von Maurera prohlásil ŘPC za autokefální, což vedlo k jejímu osamostatnění od Ekumenického patriarchátu v Konstantinopoli. Tento krok lze chápat jako logický důsledek a svým způsobem i jako završení politické nezávislosti řeckého státu,⁶ nicméně Ekumenický patriarchát jej oficiálně uznal až o sedmnáct let později.⁷

Pozici Řecké pravoslavné církve dále posílil status pravoslaví jako státního náboženství, což z ní učinilo symbolického garanta helénsko-křesťanské tradice, která tvoří základ řeckého kulturního nacionalismu.⁸ Pravoslavná církev podporovala národní myšlenku během národně-osvobozenického boje i v odboji proti okupantům za druhé světové války. Stín na její pověsti zanechala její podpora vypjatě antikomunistického režimu v poválečném období a především plukovnícké diktatury let 1967 až 1974.⁹ Navzdory demokratizačnímu procesu, během něhož se Řecko modernizovalo a integrovalo do evropských struktur, zůstává vliv církve ve veřejném životě dodnes velmi silný. Podle platné řecké ústavy je pravoslaví v zemi „převažujícím náboženstvím“.¹⁰ Projevem toho je kupříkladu existence povinné náboženské výchovy na řeckých školách, během níž je pravoslaví vyzdvihováno na úkor jiných vyznání. Doposud byli od výuky osvobozeni pouze žáci, jejichž rodiče doručili příslušnému vzdělávacímu

⁵ Podrobněji ke vztahu řeckého pravoslaví a nacionalismu viz Vassiliki Georgiadou, „Greek Orthodoxy and the Politics of Nationalism“, *International Journal of Politics, Culture and Society* 9, č. 2 (1995): 303. K řecké národní identitě pak např. Thanos Veremis a John Koliopoulos, „The Evolving Content of the Greek Nation“, in *Greece in the Twentieth Century*, ed. Theodore A. Couloumbis, Theodore Kariotis a Fottini Belou (London: Frank Cass, 2003), 13–28.

⁶ Srov. Georgiadou, „Greek Orthodoxy“, 302–3.

⁷ Theofanis G. Stavrou, „The Orthodox Church of Greece“, in *Eastern Christianity and Politics in the Twentieth Century*, ed. Pedro Ramet (Durham, NC: Duke University Press, 1988), 187–89. Podobně Archimandrite Grigorios D. Papatomas, „History of the Church of Greece in the Twentieth Century“, in *The Orthodox Church in Eastern Europe in the Twentieth Century*, ed. Christine Chaillot (Oxford: Lang, 2011), 39–40.

⁸ Podrobněji Ioannis N. Grigoriadis, *Instilling Religion in Greek and Turkish Nationalism* (New York: Palgrave Macmillan, 2013), 25–30. K historii ŘPC Dimitris Stamatopoulos, „The Orthodox Church of Greece“, in *Orthodox Christianity and Nationalism in Nineteenth-Century Southeastern Europe*, ed. Lucian N. Leustean (New York: Fordham University Press, 2014), 34–64.

⁹ Konstantinos Tsivos, „Řecká církev nejen v době krize“, *Katolický týdeník* č. 32 (2015), <http://www.katyd.cz/prilohy/recka-cirkev-nejen-v-dobe-krize.html>.

¹⁰ Čl. 3 řecké ústavy ze dne 27. května 2008. Viz *Syndagma tis Elladas* (Athina: Vuli ton Ellinon, 2010), 19–20, <http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/8c3e9046-78fb-48f4-bd82-bbba28ca1ef5/SYNTAGMA.pdf>.

zařízení oficiální žádost spolu s prohlášením, že dotyčný žák není pravoslavného vyznání.¹¹ V řecké společnosti nicméně sepětí s pravoslavnou církví mnohdy znamená totéž co úcta k národním tradicím a zvyklostem, odmítnutí příslušnosti k církvi proto může být chápáno jako popření řecké identity.¹² Řecká pravoslavná církev se ve veřejném životě země projevuje i jinými způsoby. Mimo působnost při náboženských obřadech je charakteristická přítomnost biskupů a duchovních také při oslavách národních svátků a při nejrůznějších společenských událostech. Až do roku 2015, kdy nastoupil kabinet premiéra Alexise Tsiprase, předsedy Koalice radikální levice – Sjedenocené společenské fronty (*Synaspismos rizospastikis aristeras – enotiko kinoniko metopo*, SYRIZA), se bez přísahy za přítomnosti arcibiskupa neobešlo ani potvrzení nové vlády.¹³ Náboženský charakter nese dodnes také preambule řecké ústavy, která byla napsána „Ve jménu Svaté a Soupodstatné a Nerozdílné Trojice“, přičemž stejná formulace je uvedena i v přísaze řeckého prezidenta.¹⁴

Otázka modernizace a europeizace Řecka je společně s problematikou globalizace jádrem mnohaletého sporu mezi zastánci církve, nahlížející na pravoslaví jako na ústřední prvek řecké národní tradice, který má být tímto modernizačním vývojem ohrožován, a jejími odpůrci.¹⁵ V souvislosti s homogenním náboženským charakterem země a tamním naprostým prolnutím náboženství s národní identitou se o Řecku hovoří též jako o „desekularizované“ zemi.¹⁶ Pojem poukazuje na problém vzájemného překrývání pravomocí státu a pravoslavné církve. Jako příklad lze uvést činnost ministerstva vzdělávání a náboženských záležitostí, které mimo jiné provádí dohled nad ŘPC. V kompetenci má potvrzování zvolených církevních představitelů v jejich úřadech či vyplacení platů a penzí duchovním, k němuž dochází navzdory skutečnosti, že církev disponuje vlastními příjmy, které jí plynou z vlastnictví nemovitostí či z darů od věřících. Tímto způsobem se duchovní ocitají v roli státních zaměstnanců a stát tak získává kontrolu nad činností církve. Řecký stát se pak pravidelně dostává

¹¹ „Greece’s Ruling Leftists Soften Their Secularism“, *The Economist* (blog), 11. října 2015, <http://www.economist.com/blogs/erasmus/2015/10/religious-education-greece>.

¹² Yannis Stavrakakis, „Religion and Populism: Reflections on the ‘Politicised’ Discourse of the Greek Church“, *The Hellenic Observatory, Discussion Paper*, č. 7 (květen 2002): 9.

¹³ Roudometof, „Orthodoxy As Public Religion“, 85. K otázce přísahy premiéra a ministrů řeckých vlád před athénským arcibiskupem srov. „Church and State in Greece: A Courteous Distance“, *The Economist* (blog), 26. ledna 2015, <http://www.economist.com/blogs/erasmus/2015/01/church-and-state-greece>.

¹⁴ *Syndagma tis Elladas*, 19.

¹⁵ Roudometof, „Orthodoxy As Public Religion“, 91.

¹⁶ Lina Molokotos-Liederman, „The Impact of the Crisis on the Orthodox Church of Greece: A Moment of Challenge and Opportunity?“, *Religion, State and Society* 44 (2016): 38–39.

s ŘPC do sporů o legislativní úpravy v oblastech rodinného práva, vzdělávání nebo v otázkách týkajících se náboženských menšin, do nichž měla církev historicky právo zasahovat.¹⁷

Právě vzhledem ke značnému vlivu ŘPC na politický a společenský život v Řecku a k jejímu symbolickému významu pro řeckou národní identitu je třeba postojům této instituce věnovat náležitou pozornost. Tím spíše pokud jde o její vidění tak zlomového období, jakým je řecká ekonomická krize. Tato studie je analýzou postoje ŘPC k problematice řecké krize, a to v širším hospodářském, politickém a sociálním kontextu. Vychází přitom z oficiálních vyjádření k ekonomické krizi, která vydaly Svatý synod hierarchie (*Iera Synodos tis Ierarchias*), jakožto nejvyšší orgán ŘPC, a tzv. stálý synod (*Diarkis Iera Synodos*), který jej zastupuje. Vybrány byly texty převážně z let 2010 až 2012, kdy toto téma společensky nejvíce rezonovalo (ostatně se jedná o období mezi schválením tzv. prvního a druhého záchranného balíčku pro Řecku) a obě instituce k němu proto soustavně vydávaly svá prohlášení. Po roce 2012 pak můžeme sledovat přesun zájmu ŘPC k problematice ilegální migrace a uprchlictví či k otázkám spjatým s demografickými dopady ekonomické krize.¹⁸ Následující text se snaží odpovědět na otázku, jakým způsobem ŘPC interpretovala příčiny, průběh a důsledky ekonomické krize v Řecku, jak hodnotila dosavadní způsob řešení krize, zda měla představu, jak se z krize vymanit, a konečně jak chápala svou společenskou úlohu v tomto období. Takto formulovaným výzkumným otázkám odpovídá i struktura textu, který je navíc uveden krátkou pasáží vysvětlující kontext ekonomické krize.

Jak již bylo uvedeno výše, je tato studie založena na detailní analýze zhruba desítky oficiálních dokumentů ŘPC. V roce 2010 byla vydána dvě zásadní prohlášení týkající se ekonomické krize. Nejprve byla v březnu 2010 zveřejněna encyklika č. 2894 nazvaná „Teologické přezkoumání ekonomické krize“.¹⁹ Na ni v listopadu téhož roku navázala a dále ji prohloubila tzv. zpráva pro lid Svatého synodu

¹⁷ Ibid.

¹⁸ K migraci viz doporučení metropolitů ilionského, acharnonského a petrupolského Georgiose Athinagorase adresované Svatému synodu hierarchie ŘPC: „To metanastefitiko provlima: Pimantiki ke kinoniki antimetopisis avtu“, oficiální stránky Řecké pravoslavné církve, říjen 2015, http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/iliou_07102015.pdf. K demografické krizi viz doporučení metropolitů gumenisského, axiupolského a polykastrijského Dimitria: „To dimografikon provlima“, oficiální stránky Řecké pravoslavné církve, říjen 2015, http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/goumenisis_dimograf.pdf.

¹⁹ „Engyklios yp. arithm. 2894: ‚Theologiki theorisi tis ikonomikis kriseos““, oficiální stránky Řecké pravoslavné církve, 15. března 2010, http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/egyklloi.asp?id=1181&what_sub=egyklloi.

hierarchie s titulem „Církev tváří v tvář současné krizi“.²⁰ Oba texty se zabývají hodnocením negativního stavu řecké společnosti, podávají vlastní vysvětlení příčin krize a předkládají jak řeckému lidu, tak jeho politickému vedení návrhy a rady, jak zemi z krize vyvést. Druhý z textů je ovšem mnohem kritičtější vůči řecké politické reprezentaci (ať už tehdejší, nebo předchozí) a především se ostře vymezuje vůči zahraničním věřitelům Řecka. Na téma ekonomické krize se zaměřil též Hieronymus, arcibiskup athénský a všeho Řecka, ve svých uvítacích proslovech ke Svatému synodu hierarchie z října 2010 a 2011.²¹ Dopadům krize na řeckou společnost a zejména vlastní reakci ŘPC prostřednictvím charitativní činnosti se věnuje doporučení metropolitely edesského, pellského a almpijského Ioila Frangakose z března 2012 s názvem „Církev [stojící] před zdejší krizí“.²² K tématu zahraničních půjček zadluženému Řecku se ve svém doporučení s názvem „Pastorace Církve v éře memorand“ vyjádřil v říjnu 2012 Chrysostomos, metropolita patraský.²³ Text dále vychází ze dvou otevřených dopisů, které stálý synod adresoval nejvyšším představitelům Evropské unie. Ekonomickou krizi sice zmiňují i jiné oficiální dokumenty ŘPC, zabývají se jí ovšem pouze okrajově a nijak ji neinterpretují, jejich analýze zde tudíž nebude věnován další prostor.

V odborné literatuře společenskovedního zaměření nebylo téma Řecké pravoslavné církve v době ekonomické krize zatím plně zpracováno. Následující text proto vychází především z primárních zdrojů, tedy prohlášení Svatého synodu hierarchie a stálého synodu, a je doplněn o poznatky ze sekundární literatury a řeckého i zahraničního tisku. Širšímu kontextu vývoje ŘPC před vypuknutím

²⁰ Viz zpráva pro lid č. 44 nazvaná „I Ekklesia apenandi sti sygchroni krisi“, oficiální stránky Řecké pravoslavné církve, listopad 2010, <http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/prostolao/44.pdf>. Lidem se zde mluví „lid boží“, resp. členové církve.

²¹ K roku 2010 podrobněji zde: „Prosfonisi tu Makariotatu Archiepiskopu Athinon kai Pasis Ellados k. Ieronymu enopion tu somatos tis Ierarchias“, oficiální stránky Řecké pravoslavné církve, 5. října 2010, http://www.ecclesia.gr/greek/archbishop/default.asp?cat_id=&id=780&what_main=1&what_sub=23&lang=gr&archbishop_who=2&archbishop_heading=%CE%95%CE%B9%CF%83%CE%B7%CE%B3%CE%AE%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82. K roku 2011 viz: „Pros anatheorisi ke anadiorganosi ekklesiastikon pragmaton“, oficiální stránky Řecké pravoslavné církve, 4. října 2011, http://www.ecclesia.gr/greek/archbishop/default.asp?cat_id=&id=781&what_main=1&what_sub=23&lang=gr&archbishop_who=2&archbishop_heading=%CE%95%CE%B9%CF%83%CE%B7%CE%B3%CE%AE%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82.

²² Viz doporučení metropolitely edesského, pelského a almpijského Ioila Frangakose: „I Ekklesia brosta stin krisi tu topu mas“, oficiální stránky Řecké pravoslavné církve, březen 2012, http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/oiol_2012.pdf.

²³ Viz doporučení metropolitely patraského Chrysostoma: „I pimantiki tis Ekkliasias stin epochi ton Mnimonion“, oficiální stránky Řecké pravoslavné církve, 2. října 2012, 2, http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/chrysostom_2012.pdf.

ekonomické krize a poté se ve svém článku věnovali řečtí sociální antropologové Gerasimos Makris a Dimitris Bekridakis.²⁴ K dispozici je také konferenční příspěvek druhého z autorů, který analyzuje dvě vybraná prohlášení ŘPC k problematice ekonomické krize zveřejněná v roce 2010.²⁵ Dopady krize na ŘPC, na její vztahy se státem a na majetkové otázky se pak zabývá studie politoložky a socioložky řeckého původu Liny Molokotosové-Liedermanové.²⁶ Konkrétnější představu o současné roli pravoslavné církve v řecké společnosti lze získat z práce Victora Roudometofa o řeckém pravoslaví jako o „veřejném náboženství“ či z analýzy Elisabeth A. Diamantopoulouové, která se zabývá náboženskými svobodami v kontextu vztahů mezi řeckým státem a ŘPC.²⁷

Politický a sociální kontext řecké krize

Ekonomická krize, která v Řecku vypukla v roce 2009 a jejíž konec je v době vydání této studie stále v nedohlednu, nejenom zasáhla všechny sféry života v této zemi, ale i výrazným způsobem ovlivnila dění na mezinárodní scéně, především pak uvnitř Evropské unie. V samotném Řecku vedla krize k zásadní změně tamní politické scény, k rozpadu od 80. let zavedené sestavy bipartijního systému, kterou tvořily strany Nová demokracie (*Nea dimokratia*, ND) a Panhelénské socialistické hnutí (*Panellinio sosialistiko kinima*, PASOK), a k volebním úspěchům radikálních a extremistických stran.²⁸ Na jedné straně byly tyto politické změny důsledkem společenské frustrace z negativního hospodářského vývoje v zemi, ze snižování životního standardu a ztráty sociálních jistot, na druhé straně byly výrazem nespokojenosti obyvatel s prohlubující se krizí státu a se zkorumpovaným a klientelistickým systémem vládnutí, neschopným efektivně reagovat na nastalou situaci.²⁹ Řecko se opakovaně ocitlo na prahu státního ban-

²⁴ Gerasimos Makris a Dimitris Bekridakis, „The Greek Orthodox Church and the Economic Crisis Since 2009“, *International Journal for the Study of the Christian Church* 13, č. 2 (2013): 111–32.

²⁵ Dimitrios Bekridakis, „Time to Rise Up or Time to Lament Our Sins? A Critical View on the Orthodox Church's Response to the Financial Crisis in Greece“ (příspěvek přednesený v rámci Christianity and the Christian East, Heythrop College, Londýn, 27. června 2012).

²⁶ Molokotos-Liederman, „The Impact of the Crisis“, 1.

²⁷ Roudometof, „Orthodoxy As Public Religion“, 84–108. Viz také Elisabeth A. Diamantopoulou, „Religious Freedom in the Light of the Relationship between the Orthodox Church and the Nation in Contemporary Greece“, *International Journal for the Study of the Christian Church* 12, č. 2 (2012): 164–75.

²⁸ Tyto fenomény sledovali ve své studii například Elias Dinas a Lamprini Rori, „The 2012 Greek Parliamentary Elections: Fear and Loathing in the Polls“, *West European Politics* 36, č. 1 (2013): 270–82.

²⁹ Podrobněji k dopadům krize na řeckou ekonomiku, politickou scénu a společnost viz Nikola Karasová, „Průběh a důsledky řecké krize“, *Neograeca Bohemica* 14 (2014): 89–104.

krotu a dokonce před hrozbou vyloučení z eurozóny, čemuž se vyhnulo pouze za cenu rozsáhlých zahraničních půjček, příslibu tvrdých úsporných opatření ve státní správě, hospodářských škrtů a podrobení mezinárodnímu dohledu. Tzv. program na záchranu Řecka byl institucionalizován prostřednictvím série memorand o porozumění (*mnimonia*, dále jen memoranda), tedy dohod mezi řeckou vládou a tzv. trojkou – Evropskou centrální bankou (ECB), Evropskou komisí a Mezinárodním měnovým fondem (MMF) – o finanční půjčce zadluženému Řecku a úsporných opatřeních z let 2010, 2012 a 2015.³⁰

Dodnes neexistuje shoda v otázce, jakým způsobem měla být řecká krize řešena. V praxi se totiž politická jednání na domácí i unijní úrovni mnohdy soustředila více na vzájemné obviňování z podílu na vzniku a prohlubování krize než na konstruktivní debatu o dalším postupu. Za viníky tak byli postupně označeni „nezodpovědní“ a „líni“ Řekové, zkorumpovaní politici, banky a nadnárodní korporace, Mezinárodní měnový fond a Evropská centrální banka či přímo neolibereální systém jako takový.³¹ Bez ohledu na výsledky těchto úvah se krize pro řeckou veřejnost stala kolektivním traumatem. Toto trauma vyplývá z rozkladu sociální politiky státu, především z jeho neschopnosti plnit odpovídajícím způsobem svou úlohu při zajištění sociálního zabezpečení a zdravotní péče. Dále souvisí s řadou společenských problémů, konkrétně s vysokou nezaměstnaností, rostoucí chudobou nebo nepříznivým demografickým vývojem, který je způsoben odlivem lidského kapitálu do prosperujících částí EU i do zámoří (*brain drain*).³²

³⁰ Podrobněji k memorandům: „Financial assistance to Greece“, oficiální stránky Evropské komise, http://ec.europa.eu/economy_finance/assistance_eu_ms/greek_loan_facility/index_en.htm.

³¹ Rovněž evropská média se snažila nalézt viníky krize, srov. např. „Greek crisis: 11 people and institutions to blame“, *Vox*, 6. července 2015, <http://www.vox.com/2015/7/6/8900659/greek-crisis-blame>. K otázce zhoršení řecko-německých vztahů srov. „The bailout crisis: why Greece is content to put the blame on Germany“, *The Guardian*, 22. března 2015, <https://www.theguardian.com/world/commentisfree/2015/mar/22/greece-scapegoats-germany-eurozone-crisis>. Stereotypní útoky na adresu Řeků proslul především německý bulvární deník *Bild*. Pro jejich podrobnou analýzu srov. Stephan Kaufmann, „Sell your islands, you bankrupt Greeks“, *20 Popular Fallacies Concerning the Debt Crisis* (Berlín: Rosa-Luxemburg-Stiftung, 2011), https://www.rosalux.de/fileadmin/rls_uploads/pdfs/sonst_publicationen/Broschur_Pleite-Griechen_eng.pdf. Řecký mediální diskurz ovládl negativní obraz věřitelů Řecka, k tématu viz Kateřina Králová a Nikola Karasová, „Řecká krize a zahraniční intervence“, in *Prekolonialismus, kolonialismus a postkolonialismus. Impéria a ti ostatní ve východní a jihovýchodní Evropě*, ed. Stanislav Tumis a Hanuš Nykl (Praha: FF UK, 2015), 81.

³² Podrobněji k tématu chudoby a zhoršujícího se sociálního zabezpečení Manos Matsaganis a Chrysa Leventi, „Poverty and Inequality during the Great Recession in Greece“, *Political Studies Review* 12 (2014): 209–223. K situaci v řeckém zdravotnictví srov. „Greek debt crisis: ‚Of all the damage, healthcare has been hit the worst‘“, *The Guardian*, 9. července 2015, <https://www.theguardian.com/world/2015/jul/09/greek-debt-crisis-damage-healthcare-hospital-austerity>.

V symbolické rovině je toto kolektivní trauma úzce spjato se zvoleným způsobem řešení řecké krize, diktovaným řecké vládě zvenčí, a s otázkou, zda a jak mohli řečtí občané toto rozhodnutí ovlivnit. Zaprvé bylo k zadluženému Řecku přistupováno jako k exemplárnímu případu pro celou unii, tedy způsobem, který je mnoha Řeky vnímán jako „národní ponížení“.³³ Za problematickou lze označit také nezvykle negativní mediální kampaň vedenou v členských zemích EU vůči politické straně SYRIZA v období před jejími volebními úspěchy v letech 2014 a 2015. Média i mnozí evropští politici se tuto stranu pokoušeli prezentovat jako hrozbu stávajícímu politickému směřování Řecka či dokonce stabilitě unie, protože představitelé strany SYRIZA slibovali revidovat dosavadní úmluvy s věřiteli Řecka o řešení krize a splácení veřejného dluhu.³⁴ Rozporuplné reakce vyvolal též fakt, že výsledky referenda z července 2015, v němž řečtí voliči odmítli pokračování v úsporných opatřeních, nebyly v politické praxi brány v potaz. Podle některých kritiků znamenalo toto přehlížení názoru voličů porušení principů demokracie, ačkoli referendum jako takové nebylo právně závazné a dotaz voličům nebyl formulován jednoznačně.³⁵

Všechny výše popsané jevy, které řeckou společnost ovlivnily jak po materiální, tak po psychologické stránce, ŘPC důsledně reflektovala ve svých vyjádřeních. V následujícím textu nejprve přiblížím, jak církve hodnotila situaci v řecké společnosti v době ekonomické krize. Dále se pokusím vysvětlit, v čem ŘPC spatřovala příčiny tohoto stavu a koho označila za jeho viníky. Zvláštní pozornost věnuji jejímu postoji vůči zahraničním věřitelům, jejich úloze v řecké krizi a jejich domnělým zájmům. Nakonec se budu věnovat otázce, jak ŘPC v době ekonomické krize definovala svou společenskou úlohu a zda věřícím nabídla východisko z krize.

³³ Srov. Helena Smith, „Was this humiliation of Greeks really necessary?“, *The Guardian*, 12. července 2015, <https://www.theguardian.com/world/commentisfree/2015/jul/12/was-this-humiliation-of-greeks-really-necessary>.

³⁴ Srov. „The Syriza Factor“, *The Economist*, 23. ledna 2015, <http://www.economist.com/news/europe/21640638-after-five-years-austerity-greeks-may-elect-syriza-left-wingpopulist-party-run-their-country>. Dále např. „Stabilität bedroht: Radikale Syriza-Partei bleibt stark“, *Handelszeitung*, 21. prosince 2014, <http://www.handelszeitung.ch/politik/stabilitaet-bedroht-radikale-syriza-partei-bleibt-stark-715912>.

³⁵ Viz např. Daniela Vincenti a Sarantis Michalopoulos, „Monti: Ignoring the Greek referendum was a violation of democracy“, *EurActiv*, 23. října 2015, <http://www.euractiv.com/section/euro-finance/news/monti-ignoring-the-greek-referendum-was-a-violation-of-democracy/>.

Hodnocení stavu země, národa a společnosti z pohledu ŘPC

Na výročním zasedání Svatého synodu hierarchie v říjnu 2010 arcibiskup Hieronymus prohlásil, že ŘPC má povinnost zabývat se otázkou ekonomické krize, jejími příčinami a důsledky, a to jak z pastoračních a teologických, tak ze sociálních důvodů. Ekonomická krize je podle Hieronyma jen jedním ze symptomů všeobecné duchovní a mravní krize, která se obzvláště výrazně projevuje ve „lhostejném“ a „sobeckém“ světě globální ekonomiky. Vyzval proto ŘPC k zintenzivnění pastoračních a charitativních aktivit s cílem přivést Řeky zpět k víře a zvrátit tak údajné změny jejich mentality způsobené modernitou.³⁶ O rok později, opět u příležitosti zasedání Svatého synodu hierarchie, hovořil arcibiskup ve svém doporučení o krizi obrazně jako o „nemoci, která ohrožuje naši [řeckou] národní podstatu“ s tím, že je třeba pečlivě stanovit diagnózu a následnou léčbu, která povede ke zlepšení fyzického i psychického stavu národa.³⁷ Hieronymova slova se nesla v podobném duchu jako encyklika č. 2894 z března 2010. Ta se v otázce hodnocení aktuálního stavu, v němž se země nachází, zaměřila především na rostoucí chudobu řeckých obyvatel: „Naši bližní s nízkými příjmy nám působí velké starosti kvůli tomu, jak zvládnou uživit svoji rodinu, jak se vyrovnají s různými výdaji spojenými s výchovou svých dětí, jaké bude jejich profesní zajištění. [...] Denně do Svatých metropolí a farností přicházejí strádající, trpící, ustaraní, zoufalí a hledají oporu u církve, kterou pokládají za svoji duchovní matku.“³⁸ Oproti tomu byl tón zprávy pro lid z listopadu téhož roku výrazně naléhavější a řecká krize v něm nabyla komplexního a všudypřítomného charakteru: „Dny, které prožíváme, jsou složité a kritické. Jako země procházíme zhoubnou ekonomickou krizí, která u mnohých vyvolává nejistotu a strach. Nevíme, co nám přinese následující den.“³⁹ Podle metropolity Frangakose je krize dokonce bojem o osobní přežití a záchranu majetku. Metropolita konkrétně poukázal na širokou škálu negativních sociálních jevů (včetně nezaměstnanosti, nárůstu sebevražd, odchodu talentovaných a vzdělaných Řeků do zahraničí, chudoby a dětské podvýživy) a na atmosféru všeobecného zoufalství a beznaděje související s mezinárodním „zostuzením“ Řecka a se všeobecným opovržením vůči domácím politikům.⁴⁰

³⁶ „Prosfonisi tu Makariotatu Archiepiskopu Athinon kai Pasis Ellados k. Ieronymu enopion tu somatos tis Ierarchias“.

³⁷ „Pros anatheorisi ke anadiorganosi ekklesiastikon pragmaton“.

³⁸ „Engyklios yp. arithm. 2894: ‚Theologiki theorisi tis ikonimikis kriseos““.

³⁹ „I Ekklesia apenandi sti sychroni krisi“, 1.

⁴⁰ „I Ekklesia brosta stin krisi tu topu mas“, 2–3.

Jak je nyní patrné, ŘPC začala záhy po vypuknutí ekonomické krize vyzdvihovat svou historickou roli „ochránce“ řeckého národa. Vyjádřila připravenost pomoci osobám zasaženým ekonomickou krizí, a to jak po stránce duchovní, tak materiální, čímž do značné míry převzala sociální úlohu bankrotujícího řeckého státu. Připojila vlastní vyhocený popis řecké krize jako situace, v níž jde o holý život. Paralelně ji ovšem interpretovala i v symboličtější rovině, totiž jako morální krizi sužující současnou řeckou společnost. Tu je podle církevních představitelů třeba „vyléčit“ z příznaků globalizace a modernity. Oba tyto jevy jsou pro ŘPC jen těžko přijatelné. Představují pro ni jak ohrožení řecké národní kultury přejímáním západních kulturních vzorců, tak i popření tradičního způsobu života a uvažování, které jsou v řeckém případě úzce spjaty s pravoslavním. To pak podle ŘPC vede k rostoucí sekularizaci společnosti a odklonu věřících od pravoslavné církve.⁴¹ Ve svých vyjádřeních přitom ŘPC sama sebe prezentovala jako jedinou instituci, která může účinky krize zvrátit, neboť politická reprezentace selhala. Ostatně nejvyšší představitel ŘPC arcibiskup Hieronymus svým prohlášením z října 2010 připustil, že ekonomická krize představuje příležitost k posílení společenského vlivu pravoslaví v Řecku a k získání nových stoupenců.⁴² ŘPC neopomněla zdůraznit ani nacionální aspekt celé problematiky, když sama sebe označila za garanta řecké národní identity a navíc připomněla okolnosti „řeckého ponížení“ před evropskými partnery.

Postoje ŘPC k příčinám a viníkům ekonomické krize

Podle ŘPC je třeba kořeny krize spatřovat ve všeobecné krizi řecké společnosti: „Ekonomická krize, která trápí a sužuje naši zemi, je špičkou ledovce. Je důsledkem a plodem jiné krize, té duchovní.“⁴³ Ta spočívá především v „absenci smyslu života“ a „uzavření člověka do klece prosté přítomnosti“, která je charakterizována jako „přítomnost bez budoucnosti, bez vize“ či „přítomnost odsouzená k fádnosti a monotónnosti“.⁴⁴ U zrodu ekonomických krizí údajně stojí lidská chamtivost, smyslnost a ctižádost, stejně jako život v blahobytu a nadměrná spotřeba. Církev nepopírá, že zajištění materiálních potřeb tvoří základní předpoklad pro důstojnou lidskou existenci, zároveň ale zdůrazňuje, že nezbytnou

⁴¹ Srov. Emmanouil Tsatsanis, „Hellenism under Siege: The Nationalpopulist Logic of Antiglobalization Rhetoric in Greece“, *Journal of Political Ideologies* 16, č. 1 (2011): 11–31.

⁴² „Prosfonisi tu Makariotatu Archiepiskopu Athinon ke Pasis Ellados k. Ieronymu enopion tu somatos tis Ierarchias“.

⁴³ „I Ekklesia apenandi sti sygchroni krisi“, 2.

⁴⁴ Ibid., 2.

součástí života křesťana je askeze, střídmost a šetrnost. Asketismus je podle ní v přímém rozporu s konzumním stylem života současné společnosti.⁴⁵

Mimo tento duchovní a morální aspekt, který dominuje celkové interpretaci ekonomické krize z církevních pozic, nabízí ŘPC také ekonomické vysvětlení hospodářského propadu země: „Naše ekonomická krize je velmi zjednodušeně způsobena rozdílem [, který vzniká] mezi výrobou a spotřebou. [Je způsobena] [n]ízkou produktivitou, jíž jsme dosáhli tváří v tvář vysoké životní úrovni, na níž jsme si zvykli. V momentě, kdy spotřebováváme více, než kolik vyrobíme, se ekonomická bilance přesouvá na stranu výdajů.“⁴⁶ Jinak řečeno: „Když naše výdaje převyšují příjmy, když utrácíme peníze za blahobyt, a dokonce vypůjčené peníze, tehdy vzniká ekonomická krize.“⁴⁷ Jak bude záhy ukázáno, tento přístup do značné míry přehlíží působení globálních ekonomických aktérů a mechanismů. Navíc vyvolává dojem, že se ŘPC záměrně pokouší krizi vztáhnout pouze na řeckou společnost, aby v ní posílila svůj vliv a morální úlohu. Z výčtu „viníků“ nicméně nevyjímá ani zahraniční věřitele Řecka, ty ovšem staví do role „vnějšího nepřítel“.

Vinu za ekonomickou krizi lze dle ŘPC v první řadě přičíst minulé i současné řecké politické reprezentaci. O ní hovoří jako o „vedení, které nedokázalo s vědomím odpovědnosti pohlédnout lidu do tváře, které nedokázalo nebo nechtělo říkat pravdu, které dávalo [lidem] špatný příklad, které vytvářelo klientelistické vazby jen proto, že mělo za cíl uzurpovat a udržet moc. [Jde o] vedení, které v praxi dokazuje, že v podstatě podrývá skutečné zájmy země a lidu.“⁴⁸ V tomto případě se rétorika církevních představitelů nese v podobně populistickém tónu jako za předchozího athénské arcibiskupa Christodula (v úřadu v letech 1998 až 2008), který ve svých projevech hojně využíval dichotomie dle něj zkorumpované, oligarchické a ateistické politické reprezentace a z podstaty „dobrého“ lidu, jehož jediným skutečným zástupcem může být – v duchu pravoslavných tradic řeckého státu – právě církev.⁴⁹

Odpověď na otázku, proč nebyly potřebné politické a ekonomické reformy provedeny již dříve a proč musela situace v zemi zajít tak daleko, je podle ŘPC

⁴⁵ „Engyklios yp. arithm. 2894: ‚Theologiki theorisi tis ikonomikis kriseos“.

⁴⁶ „I Ekklisia apenandi sti sygchroni krisi“, 2.

⁴⁷ „Engyklios yp. arithm. 2894: ‚Theologiki theorisi tis ikonomikis kriseos“.

⁴⁸ „I Ekklisia apenandi sti sygchroni krisi“, 2. Podobně „Engyklios yp. arithm. 2894: ‚Theologiki theorisi tis ikonomikis kriseos“.

⁴⁹ Giorgos Katsambekis, „Populism in Post-Democratic Times. Greek Politics and the Limits of Consensus“ (příspěvek přednesený v rámci 61st Political Studies Association Annual Conference, Londýn, 19. až 21. dubna 2011), 14, http://www.academia.edu/676760/Populism_in_post-democratic_times._Greek_politics_and_the_limits_of_consensus.

nasnadě: „Osobnosti na naší politické scéně jsou již po desetiletí tytéž. Jak [řečtí politici] tehdy předjímalí politické náklady [svých rozhodnutí], když věděli, že vedou zemi do katastrofy, zatímco dnes se cítí v bezpečí, protože jednají jako zmocněnci [věřitelů Řecka]? Dnes se dějí převratné změny, proti nimž by se jindy vzbouřilo celé Řecko, ale [které] jsou nyní prosazovány téměř bez odporu.“⁵⁰ Z těchto důvodů se Svätý synod „modlí k Bohu, aby dal politikům, kteří se zvláště v tomto kritickém období podílejí na správě věcí veřejných, sílu, inspiraci, rozvahu, důvtip a rozhodnost, nejen k tomu, aby našli řešení a naše vlast se postavila krizi čelem, ale také aby zlepšili a zmodernizovali společenské instituce a aby se citlivěji a spravedlivěji starali o lidi, kteří jsou nuceni nést nesnesitelné břímě.“⁵¹

Spoluzodpovědnost za současný stav země podle RPC nese i řecký lid. Ten církevní představitelé kárají a zároveň se s ním ztotožňují. Neodpustí si přitom ani výtku vůči odborovému hnutí: „A na druhou stranu [je zde] lid, my, kteří jsme se chovali nezodpovědně. Podlehli jsme blahobytu, snadnému obohacování a pohodlí. Oddávali jsme se rychlému zisku a obelhávání sebe samých. Nepřemýšleli jsme o pravé podstatě věcí. Svévolné požadavky na [větší] práva ze strany odborů a sociálních skupin, zcela lhostejné vůči společenské soudržnosti, se značnou měrou podepsaly na současném stavu.“⁵² Jak podotýká Bekridakis, církev ignoruje z finančního a mocenského hlediska mnohem významnější podíl viny připadající na řeckou ekonomickou oligarchii. Ta se dosud masivně podílí na rozvratu řeckého hospodářského systému prostřednictvím daňových úniků a korupčních praktik.⁵³ RPC svůj argument podporuje poukazem na to, že spoluvinu na chování lidu má i „systém“: „Jakmile neexistuje jiná životní vize, nežli je spotřeba, když se ekonomická síla a její předvádění stávají jediným způsobem společenského uznání, tehdy představuje korupce jedinou životní cestu, jinak řečeno, pokud nejsi zkorumpován, jsi hloupý. Takto uvažovali a činili mnozí, takto jsme dospěli ke korupci moci, ale i našeho lidu.“⁵⁴ Z tohoto důvodu Svätý synod vyzývá Řeky, aby se vrátili ke „způsobu života prvních křesťanů, kteří vyznávali společné vlastnictví a užívání statků a poskytovali své přebytky potřebám bližních“.⁵⁵

Výše uvedenému výkladu příčin ekonomické krize však Bekridakis oponuje. Podle něj RPC podobně jako mnohá řecká média krizi interpretuje jako ryze řecký jev vyplývající z tamních kulturních vzorců a nastavení hospodářského

⁵⁰ „I Ekklesia apenandi sti sygchroni krisi“, 1–2.

⁵¹ „Engyklios yp. arithm. 2894: ‚Theologiki theorisi tis ikonimikis kriseos‘“.

⁵² „I Ekklesia apenandi sti sygchroni krisi“, 2.

⁵³ Bekridakis, „Time to Rise Up“, 9.

⁵⁴ „I Ekklesia apenandi sti sygchroni krisi“, 2–3.

⁵⁵ „Engyklios yp. arithm. 2894: ‚Theologiki theorisi tis ikonimikis kriseos‘“.

systemu, a opomíjí tak její globální rozměr.⁵⁶ Představitelé ŘPC si jsou pocho-
pitelně vědomi širšího rozsahu ekonomické krize. Ostatně svou kritiku nesmě-
řují výhradně vůči řecké realitě. Naopak odsuzují konzumní způsob života jako
takový, dávají jej do souvislosti s fungováním západních společností a konečně
jej označují za obecně platný mechanismus, který v kombinaci s poklesem výro-
by nevyhnutelně vede k hospodářským krizím.⁵⁷ Přesto ŘPC tento globální roz-
měr krize záměrně staví do pozadí. Krize pro ni primárně představuje příležitost
k tomu, aby skrze pokárání a poskytování útěchy posílila svoji úlohu ve společ-
nosti. Z tohoto důvodu se podílí na opakování stereotypů o řeckém národu,
jakými jsou například lenost, nízká produktivita práce nebo konzumerismus.⁵⁸

Zahraněční věřitelé Řecka a jejich zájmy z pohledu ŘPC

Důvodem negativního vztahu, který v době ekonomické krize získali Řeko-
vé vůči věřitelům státu, se staly narůstající řecký veřejný dluh a zahraniční půjčka
ve výši 227 miliard eur, jež byla Řecku poskytnuta v rozmezí let 2010 až 2015.
Zatímco na počátku ekonomické krize byly věřiteli Řecka především evropské
banky, po intervenci ze strany „trojky“ tuto roli převzaly státy eurozóny v čele
s Německem a dále MMF a ECB.⁵⁹ Řecká společnost od té doby zažila několik
vln protestů proti zahraničním půjčkám. Další poskytování půjček bylo navíc
podmíněno tvrdými úspornými opatřeními. Řada ekonomů označila řecký
dluh za neudržitelný a podpořila myšlenku jeho restrukturalizace.⁶⁰ Objevily
se též studie, podle nichž jen zlomek prostředků půjčených Řecku skončil ve
státní pokladně, jelikož drtivá většina peněz byla využita na splátky a obsluhu
dluhu a v konečném důsledku byla připsána na účty bank.⁶¹ Navzdory tomu

⁵⁶ Bekridakis, „Time to Rise Up“, 9.

⁵⁷ „I Ekklesia apenandi sti sygchroni krisi“, 2.

⁵⁸ Bekridakis, „Time to Rise Up“, 9.

⁵⁹ Ivana Kottasova, „Greek debt crisis: Who has most to lose?“, *CNN Money International*, 2. února 2015, <http://money.cnn.com/2015/01/28/investing/greek-debt-who-has-most-to-lose/index.html>.

⁶⁰ Thomas Fazi, „The troika saved banks and creditors – not Greece“, *Open Democracy*, 25. ledna 2015, <https://www.opendemocracy.net/can-europe-make-it/thomas-fazi/troika-saved-banks-and-creditors-%E2%80%93-not-greece>.

⁶¹ Studie Yiannise Mouzakise uvádí, že z celkové částky 227 miliard eur disponovala řecká vláda jen přibližně 11 procenty, která mohla využít pro fungování státu. Viz Yiannis Mouzakis, „Where did all the money go?“, *MacroPolis*, 5. ledna 2015, <http://www.macropolis.gr/?i=portal.en.the-ago-ra.2080>. Vedle toho vyplynulo ze závěrů výzkumu berlínské European School of Management and Technology, že do řeckého státního rozpočtu šlo méně než pět procent z půjčky, viz Jan Hildebrand a Thomas Sigmund, „Study: Bailouts for Banks, Not Greeks“, *Handelsblatt*, 4. května 2016, <https://global.handelsblatt.com/politics/study-finds-greek-bailouts-saved-banks-not-people-511303>.

nesledovala širší evropská debata ohledně řeckého dluhu a jeho restrukturalizace ani tak ekonomickou logiku, jako spíše politické cíle jednotlivých států eurozóny. Nespokojenost řeckých občanů se záhy obrátila i vůči zahraničním věřitelům Řecka, vedle zmiňovaných bank zejména pak vůči Německu jako jedné z nejvýznamnějších stran jednání. Podle průzkumu agentury *Public Issue* z dubna 2013 vyjádřilo nesouhlas s tím, jak postupovala ECB během krize eurozóny, celých 75 % respondentů, v případě MMF se jednalo o 81 % respondentů a v případě Německa dokonce o 92 % respondentů. Kromě toho bylo 91 % respondentů přesvědčeno, že Řecko a Německo mají v Evropě odlišné zájmy.⁶²

Vyhrocené společenské nálady namířené proti zahraničním věřitelům Řecka reflektovala ve svých veřejných vyjádřeních i ŘPC. Roli věřitelů v řecké ekonomické krizi se věnuje zpráva pro lid Svatého synodu hierarchie z listopadu 2010. Otevírá ji přitom nanejvýš provokativní sdělení: „Zdá se, že naše země již není svobodná, ale že je ve své podstatě spravována našimi věřiteli.“⁶³ Následuje ještě silnější výrok: „Prohlašujeme tedy, že jsme okupovanou zemí a vykonáváme příkazy našich suverénů – věřitelů. Vystává tedy otázka, zda se jejich požadavky týkají pouze ekonomických a bezpečnostních témat či [zda] se dotýkají také duchovní a kulturní identity naší vlasti.“⁶⁴ V tomto bodě fakticky Svatý synod hierarchie dává za pravdu v řecké společnosti rozšířenému přesvědčení, že se Řecko stalo v době úsporných opatření „protektorátem“ svých věřitelů.⁶⁵ Bekridakis dále poukazuje na snahu církevních představitelů probudit nacionální cítění věřících tím, že pocit ohrožení řecké národní suverenity zvyšují používáním pojmu „okupace“ (*katochi*), který je v řeckém kontextu emocionálně a symbolicky provázán s utrpením, které Řekové prožívali v době obsazení země mocnostmi Osy za druhé světové války.⁶⁶ A konečně otázkou, jaké jsou skutečné úmysly věřitelů Řecka, se toto prohlášení pokouší vyvolat přízrak konspirace, podle níž zahraniční intervence ohrožuje národní identitu, a tedy i samotné pravoslaví.

⁶² „Politiko varometro 119 – Idiko thema 2: I stasis ton Ellinon politon apenandi stin Evropi ke ti Germania“, *Public Issue*, 12. dubna 2013, http://www.publicissue.gr/2247/var-apr-2013-special_issue2.

⁶³ „I Ekklesia apenandi sti sygchroni krisi“, 1.

⁶⁴ *Ibid.*, 1.

⁶⁵ V tomto případě lze dokonce hovořit o neokolonialistickém diskurzu vinícím věřitele Řecka ze snahy podrobit řecký stát a řecké hospodářství nadnárodní kontrole. Především pro levicová média byla charakteristická hesla jako „dluhová kolonie“ (*apikia chreus*) nebo „totální poroba“ (*oliki/apolyti ypodulosi*). Podrobněji k tématu Králová a Karasová, „Řecká krize a zahraniční intervence“, 78–83.

⁶⁶ Bekridakis, „Time to Rise Up“, 7–8. Podobně Makris a Bekridakis, „The Greek Orthodox Church“, 118.

Zahraniční věřitelé Řecka jsou tedy v oficiálním církevním diskurzu prezentováni jako „vnější nepřítel“ země, který nepřišel Řekům na pomoc, ale naopak přišel z jejich neštěstí profitovat: „Aby se tomu [negativnímu ekonomickému a sociálnímu vývoji] naše země postavila, je třeba, aby si půjčila [finanční prostředky] v naději, že tak dojde k narovnání narušené bilance [hospodaření Řecka]. Pokud se toto nestane a věřitelé budou požadovat vrácení vypůjčené částky i s úroky, dostaneme se do krize a finančního úpadku.“⁶⁷ Mimo to RPC vinila věřitele z vyvíjení nepřiměřeného nátlaku na řecký kabinet, aby přijal tvrdá úsporná opatření. Ta jsou označována za „nevídaný experiment“, na jehož základě došlo v zemi ke společenskému rozvratu: „Jedná se o snahu vykořenit a zcela zbořit řadu daností, které byly až dosud v životě naší země považovány za samozřejmé.“⁶⁸ V ohrožení jsou přitom svoboda a důstojnost celého Řecka a všech Řeků: „Vybrali jsme si falešný blahobyt a ztratili jsme svou osobní svobodu, ztratili jsme svobodu naší země. Dnes se člověk patrně oprávněně třese [strachy], že se mu sníží příjem, ale neznepokojuje ho stejným způsobem nedostatek vzdělání pro děti, které chřadnou vlivem různých závislostí, nesklíčuje ho degradace lidské bytosti. Toto je podstatou skutečné krize a zdrojem ekonomické krize, kterou tak nelitostně zneužívají současní „kupci národů“.“⁶⁹

Vrcholem výpadu církevních představitelů vůči věřitelům Řecka pak bylo obvinění, že se druzí jmenovaní pokoušejí narušit vztahy mezi RPC a věřícími, mimo jiné prostřednictvím vykonstruovaných afér. Aniž by to bylo přímo zmíněno, jedná se o narážku na dlouhodobě probíhající veřejnou debatu týkající se církevního majetku, možnosti jeho dalšího zdanění ve prospěch zadluženého státu a platů duchovních. S obhajobou stanoviska, že RPC již beztak podporuje stát v dostatečné míře, a to jak daňovými odvody, tak charitativní činností, přišel i sám arcibiskup Hieronymus ve své knize z roku 2012 s názvem *Ekklisiastiki periusia ke mishthodosia tu kliru* (Církevní majetek a výplata mezd kléru).⁷⁰ Věřitelé Řecka se tak podle RPC podílejí na podněcování negativních nálad veřejnosti vůči ní: „[Věřitelé Řecka] vědí, že pokud zdolají pastýře, snadno pak rozpráší jejich ovečky a podřídí si je. [...] Církev nebojuje se státem [v orig. *politia*], ale

⁶⁷ „I Ekklisia apenandi sti sygchroni krisi“, 2.

⁶⁸ Ibid., 1.

⁶⁹ Ibid., 2–3. *Kupci národů* je titul románu řeckého spisovatele Alexandra Papadiamantise z roku 1882, jehož děj je situován do roku 1199, kdy benátská kupci a janovští piráti (souhrnně nazývaní „kupci národů“) ovládli Kyklády. Papadiamantisův román prezentuje jejich vládu jako svévolnou a prospěchářskou. Alexandros Papadiamantis, *I embori ton ethnon* (1882).

⁷⁰ Ieronymos Mitropolitis Thivon ke Levadias, *Ekklisiastiki periusia ke mishthodosia tu kliru* (Athina: Fili Kendru Ekklisiastikis Diakonias Inofyton Viotias, 2012).

s těmi, kdo vykořisťující stát a schovávající se za svou moc se nás snaží zbavit naděje.⁷¹

ŘPC v podstatě podpořila rozmach četných konspiračních teorií, které se šíří řeckou společností, když tvrdí, že krize byla vytvořena věřiteli s cílem získat nad Řeckem kontrolu: „Vzpomeňte si, že pro mnoho ekonomů je současná krize uměle vytvořená, krize je nástrojem, který slouží globální kontrole ze strany sil, jež nejsou charakterizovány láskou k člověku.“⁷² Vypjatou rétoriku ve vztahu k věřitelům Řecka volil i Chrysostomos, metropolita patraský. Specificky se zaměřil na téma tzv. memorand, která ve svém doporučení s názvem „Pastorace Církve v éře memorand“ z října 2012 nazval před Svatým synodem hierarchie „hrůznou peripetii“ řeckého lidu.⁷³ Označil je za výsledek dlouhodobějšího společenského vývoje, během něhož došlo ke zhroucení hodnotového systému. Memoranda podle něj byla „připravována po několik let ve spolupráci mezi našinci a cizinci, aby zbavila tuto zemi a náš lid veškeré životaschopnosti“; memoranda mají údajně „temnou minulost“ a prokazují „službu globalizaci“.⁷⁴ Tímto způsobem se ŘPC podařilo upevnit představu o věřitelích Řecka jako o vnějším nepříteli země, proti němuž se řecký národ musí sjednotit, ideálně pod záštitou ŘPC a pravoslavné identity, již církev symbolizuje.

ŘPC a její odpověď na ekonomickou krizi

Po dlouhém výčtu „viníků“ krize je tedy logické ptát se, jak sama ŘPC vnímala svou pozici ve vztahu ke státu a společnosti zasaženým hospodářskou krizí. Svou roli vymezila takto: „Poněvadž krize je různorodá, politici zkoumají politické pohnutky, které ji vyvolaly, zatímco církev sleduje teologické motivy a snaží se léčit symptomy. Ekonomové posuzují, zda zákony trhu fungují spravedlivě, zatímco církev vytyčuje teologické hranice, v nichž se člověk pohybuje, ukládá duchovní cíle, ale také hojí lidské rány.“⁷⁵ Ve zprávě pro lid z listopadu 2010 provedla ŘPC opatrnou sebekritiku, když se omluvila věřícím za to, že nedokázala reagovat bezprostředně na nastalou situaci, a vzala na sebe část viny za krizi. Nicméně lze plně souhlasit s Bekridakisem, podle něhož je toto pokání pouze rétorické. Církev totiž neuvádí žádný konkrétní případ selhání, pouze přiznává „pozdní reakci na společensky škodlivou politiku, která byla

⁷¹ „I Ekklesia apenandi sti sygchroni krisi“, 4.

⁷² Ibid.

⁷³ „I pimantiki tis Ekkliasias stin epochi ton Mnimonion“, 2.

⁷⁴ Ibid., 2–3.

⁷⁵ „Engyklios yp. arithm. 2894: „Theologiki theorisi tis ikonimikis kriseos““.

prováděna po desetiletí“.⁷⁶ ŘPC se tak dostala do nepohodlné pozice, kdy kritizovala establishment za korupci a špatné hospodaření, ačkoli sama byla jeho součástí. Mnohem kritičtější vůči některým představitelům ŘPC byl metropolita dimitriadský a almyrský Ignatios Georgakopoulos. Ten ovšem nesměřoval svá slova k řeckým věřícím, nýbrž k posluchačům veřejné přednášky na jedné z předních britských univerzit. V listopadu 2014 zde hovořil o blahobytu a luxusu, v němž žijí někteří církevní představitelé, a o jejich „příjemných vztazích se státní mocí“. Ty podle něj přispěly k profesionalizaci a byrokratizaci úřadů těchto církevních činitelů, kterým tak znemožnily udržet si odstup od klientelistického, populistického a korupčního způsobu uvažování, jenž je vlastní řeckému politickému systému.⁷⁷

ŘPC se v době ekonomické krize prezentovala jako silná organizace, fakticky jako jediná instituce v zemi, která je schopna ochránit věřící před dopady krize: „Církev je jediným organismem, který se může člověka přímo zastat a podpírat ho. Církví jsme ovšem my všichni, a to je silou jak naší, tak její.“⁷⁸ Řešením, kterým chtěli církevní představitelé čelit řecké krizi, je obrácení řecké společnosti k Bohu, duchovnímu životu, víře a naději, protože těmito prostředky „[my] pravoslavní Řekové [...] jsme v minulosti čelili všem obtížím našeho života a vyšli jsme jako vítězové z různých krizí, které jsme překonali, a s těmi opět zvítězíme.“⁷⁹ Lékem na konzumní způsob života je dle církve askeze jakožto cesta vedoucí ke smysluplnému bytí.

V podstatě jedinou praktickou odpovědí ŘPC na krizi se stala charitativní činnost. Tímto způsobem se církvi podařilo oslovit daleko rozmanitější skupiny osob než v době politické stability a společenského blahobytu a získat nové stoupence: „Naším cílem a [naší] snahou je, aby se každá farnost stala centrem, odkud veškerá pastorační činnost místní církve osloví celou místní komunitu. Naším rozhodnutím je vytvořit pozorovatelnou společenských problémů, abychom je mohli zblízka sledovat a čelit metodicky problémům, které vytvořila současná krize. Naším cílem je, abychom v každé farnosti vybudovali projekt

⁷⁶ Bekridakis, „Time to Rise Up“, 10.

⁷⁷ Text přednášky metropolity dimitriadského a almyrského, Ignatia Georgakopulose, přednesený na London School of Economics dne 12. listopadu 2014, viz „The Orthodox Church of Greece and the Economic Crisis“, Pravoslavie.Ru, 16. prosince 2014, <http://www.pravoslavie.ru/english/print75884.htm>.

⁷⁸ „I Ekklesia apenandi sti sygchroni krisi“, 4.

⁷⁹ „Engyklios yp. arithm. 2894: ‚Theologiki theorisi tis ikonimikis kriseos“.

sociální péče tak, aby neexistoval jediný člověk bez talíře plného jídla.“⁸⁰ ŘPC zároveň vyzvala své věřící, aby se zapojili do charitativních aktivit jako dobrovolníci a sponzoři.⁸¹

Poznamenejme, že výsledky této mobilizace jsou skutečně úctyhodné. ŘPC provozuje na řeckém území celou řadu vzdělávacích, zdravotních, pečovatelských a ubytovacích zařízení, pořádá veřejné sbírky pro chudé, nabízí stipendijní programy pro nemajetné studenty a vzdělávací a rekvalifikační kurzy pro nezaměstnané a pro sociálně slabé rodiny. Největší společenský přínos mají v situaci, kdy se přibližně třetina obyvatel Řecka ocitla na hranici chudoby, veřejné jídelny. Jejich služeb jen v roce 2014 využívalo ve 280 pobočkách na půl milionu lidí.⁸² V roce 2011 přitom počet vydaných porcí jídla zdarma činil čtvrt milionu, z toho deset tisíc v athénské arcidiecézi.⁸³ Z dlouhodobého hlediska se tedy jedná o zvyšující se trend. ŘPC uvádí, že na charitativní činnost vydává přibližně sto milionů eur ročně.⁸⁴ Je otázkou, zda bude schopna tyto aktivity financovat i do budoucna, protože minimálně od počátku roku 2016 čelila hrozbě bankrotu způsobené tím, že se na jedné straně propadly zisky ze správy církevních nemovitostí a z akcií u Národní banky Řecka a na druhé straně se zvýšily daně a provozní náklady.⁸⁵

S vlastní představou o možném řešení krize se ŘPC obrátila nejen k řecké společnosti, ale též k evropskému společenství. Její postoj k Evropské unii byl přitom mnohem smířlivější než ten, který zaujala vůči zahraničním věřitelům Řecka. V říjnu 2011 adresoval Svatý synod hierarchie otevřený dopis tehdejšímu předsedovi Evropské komise Josému Manuelu Barrosovi.⁸⁶ Svatý synod hierar-

⁸⁰ „I Ekklesia apenandi sti sygchroni krisi“, 3–4.

⁸¹ „Engyklios yp. arithm. 2894: ‚Theologiki theorisi tis ikononikis kriseos“.

⁸² „The Greeks for whom all the talk means nothing – because they have nothing“, *The Guardian*, 28. června, 2015, <https://www.theguardian.com/world/2015/jun/28/the-greeks-for-whom-all-the-talk-means-nothing-because-they-have-nothing>. Podrobněji k charitativním aktivitám ŘPC: „Schedon 500.000 anthropi sta syssitia, perissoteri apo 75.000 sta kinonika pandopolia tis Ekklesias to 2014“, *I Avgi*, 2. dubna 2015, <http://www.avgi.gr/article/10813/5436796/schedon-500-000-anthropoi-sta-syssitia-perissoteri-apo-75-000-sta-koinonik>.

⁸³ Citováno dle Makris a Bekridakis, „The Greek Orthodox Church“, 122.

⁸⁴ Viz zpráva pro lid č. 45 nazvaná „I Filanthropiki Diakonia tis Ekklesias tis Ellados“, oficiální stránky Řecké pravoslavné církve, únor 2011, 4, <http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/prostolaio/45.pdf>.

⁸⁵ „Church of Greece scrambling to avoid Bankruptcy“, *Ekathimerini.com*, 6. dubna 2016, <http://www.ekathimerini.com/207660/article/ekathimerini/community/church-of-greece-scrambling-to-avoid-bankruptcy>.

⁸⁶ „Pros ton Exochotato k. José Manuel Durão Barroso, Proedro tis Evropaikis Epitropis“, oficiální stránky Řecké pravoslavné církve, 14. října 2011, http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/epistoles.asp?id=1328&what_sub=epistoli.

chie v dopise uvedl, že evropské státy zažívají krizi důvěry v politiku, politické instituce a představitele, a to i na celoevropské úrovni. Dále Řeky popsal jako „hrdý národ“, který měl historicky největší měrou přispět k rozvoji evropské kultury, s tím, že v současné době je jeho historie „obětována“ a „zpochybňována“ a že se řečtí spojenci od něj odvracejí. Toto vyjádření ŘPC nejen odpovídá nacionalistické interpretaci řeckých dějin, v nichž jsou novodobí Řekové považováni za přímé potomky a následovníky antického Řecka a Byzance, tj. kultur, které zásadním způsobem spoluutvářely evropskou identitu, ale také koresponduje s kontextem úsporných opatření přijatých za ekonomické krize, která mnozí Řekové považovali za ponižující a nedůstojná.

ŘPC dále v dopise předsedovi Evropské komise Barrosovi uvedla, že se odmítá smířit s úpadkem společenských hodnot a hrozícím bankrotem Řecka. Odkázala se přitom na čl. 2 Lisabonské smlouvy, podle něhož je Evropská unie založena na hodnotách vzájemné úcty a lidské důstojnosti, a zároveň kritizovala, že se s občany EU zachází jako s „účetními čísly“.⁸⁷ Podle ŘPC nestačí pouze navrátit důvěru, stabilitu a politickou vůli, ale je třeba také vytvořit novou hierarchii hodnot, jíž bude dominovat solidarita a snaha o zachování evropského projektu a jeho přetvoření v politickou unii. Zcela nepokrytě přitom církve očekávala, že tento nový hodnotový systém bude v souladu s idejemi pravoslaví. V otázce potřeby čelit všeobecné evropské krizi tím, že se vytvoří nový hodnotový systém, se přitom argumentace ŘPC výrazně podobá rétorice některých řeckých politických stran, konkrétně krajně pravicového Lidového svazu – Zlatý úsvit (*Laikos syndesmos – Chrysi Avgi, XA*), a do určité míry též již zmíněné vládnoucí radikálně levicové strany SYRIZA. První z uskupení slíbilo uskutečnit radikální přeměnu společenského řádu v nacionalistickém duchu, jejímž výsledkem má být obnova společenských, morálních a duchovních hodnot a vytvoření „spravedlivé společnosti“.⁸⁸ Také SYRIZA ve svém programu z doby před nástupem k moci předložila návrh na – v tomto případě socialistickou – přeměnu společnosti vycházející z hodnot práce, míru, společenské solidarity, sociálních práv a rovnosti pohlaví.⁸⁹

⁸⁷ Ibid.

⁸⁸ Antonis A. Ellinas, „The Rise of Golden Dawn: The New Face of the Far Right in Greece“, *South European Society and Politics* 18 (2013): 549.

⁸⁹ „Eklogiko programma SYRIZA Enotiko kinoniko metopo – ekloges 6is Maiu 2012“, oficiální stránka politického hnutí Synaspismos, 27. dubna 2012, <http://www.syn.gr/gr/keimeno.php?id=26945>.

Svůj otevřený dopis z října 2011 Svatý synod hierarchie uzavřel vyjádřením, že ŘPC je připravena podílet se na „budování evropské jednoty“.⁹⁰ S výzvou k posílení vzájemného porozumění, spolupráce a solidarity vystoupil pak stálý synod znovu v červnu 2015, v době zesíleného tlaku na Řecko a oživených spekulací o jeho možném vystoupení z eurozóny.⁹¹ Svým postupem dala ŘPC najevo, že svůj společenský vliv hodlá i nadále uplatňovat nejen v rámci Řecka, ale i uvnitř EU a že si v mezinárodním kontextu nárokuje právo vystupovat jménem Řeků a dle svých představ hájit jejich zájmy. Její přístup k problematice ekonomické krize tak zcela odpovídá výjimečnému postavení pravoslavné církve v řeckém státě a společnosti, jak bylo nastíněno v úvodu této studie, a dokresluje celkový obraz prolínání státních a církevních kompetencí, jež je patrné v celé řadě oblastí.

Závěr

Po roce 2009 vypukla v Řecku ekonomická krize, která zásadním způsobem zasáhla do politického a sociálního vývoje země. Vedle závažných hospodářských dopadů zapříčinila řadu změn na politické scéně, především ale vedla ke společenské krizi, radikalizaci obyvatel a jejich rostoucí deziluzi z politického dění a směřování státu. Cílem této studie byla analýza postoje ŘPC k problematice řecké krize na základě oficiálních vyjádření představitelů Svatého synodu hierarchie ŘPC a jej zastupujícího tzv. stálého synodu. Ve svých interpretacích krize volila ŘPC často značně vypjatou, populisticky a nacionalisticky laděnou rétoriku. Ke krizi přistupovala jako k nemoci řecké, potažmo celé západní společnosti. Podstatou krize podle ní nebyl ani tak všeobecný úpadek v ekonomické a sociální sféře státu, jako rozklad tradiční společnosti založené na pravoslavné etice a praktikování konzumního stylu života na úkor duchovna. Tímto způsobem měla krize zachvátit řecký národ jako celek včetně jeho charakteru, hodnot a identity. ŘPC proto pohlížela na příčiny krize z ekonomické perspektivy pouze okrajově, a to jako na převahu spotřeby nad výrobou. Tato převaha pak měla být průvodním jevem společnosti nadbytku.

⁹⁰ „Pros ton Exochotato k. José Manuel Durão Barroso“.

⁹¹ Svůj otevřený dopis tentokrát stálý synod adresoval členům Evropské rady, jejímu předsedovi Donaldu Tuskovi, předsedovi Evropské komise Jeanu-Claudeovi Junckerovi, předsedovi Euroskupiny a evropskému komisaři pro hospodářské a měnové záležitosti Pierreovi Moscoviciimu. Podrobněji k tématu: „Epistoli tis Ieras Synodu se Tusk, Giunker, Daiselmblum ke Moskovisi“, *Iefimerida.gr*, 26. června 2015, <http://www.iefimerida.gr/news/213940/epistoli-tis-ieras-synodoy-se-toysk-gioynker-ntaiselmploym-kai-moskovisi#ixzz4BCftcLA0>.

Za hlavního viníka negativního hospodářského vývoje církev označila bývalou politickou reprezentací země, fakticky strany ND a PASOK, které se od pádu plukovnícké junty v roce 1974 až do volebního úspěchu SYRIZA v lednu 2015 pravidelně střídaly ve vedení státu. Jejich odpovědnost měla vyplývat ze špatného vládnutí, zkorumpovanosti, klientelismu a plýtvání veřejnými financemi. Řecký národ byl pak vinen slepým následováním jejich politiky a tím, že podlehl svodům života v blahobytu a zřekl se tradičních pravoslavných hodnot. ŘPC spatřovala svůj podíl na krizi výhradně v tom, že proti tomuto společenskému vývoji nezasáhla dříve. V podstatě se tak zřekla spoluviny na politickém uspořádání posledních desetiletí, a to navzdory skutečnosti, že je z hlediska historické i současné praxe oporou vládnoucí politické moci a tím i součástí státního aparátu.

Oficiální vyjádření Svatého synodu hierarchie a stálého synodu ŘPC sice zcela neopomíjela globální rozměr krize, přesto se soustředila zejména na situaci uvnitř řeckého státu a společnosti. Tato situace byla vykreslována v nejčernějších barvách. Podobně jako mnohé politické strany, častěji ty s populistickou a radikální rétorikou, hovořila řecká pravoslavná církev o úpadku sociálních struktur, degradaci jedince a atmosféře nejistoty, dokonce beznaděje. Na krizi reagovala intenzivní charitativní a pastorační činností a svým věřícím doporučovala, aby se oprostili od západního stylu života, usilovali o askezi, návrat k tradicím a k pravoslavné církvi jako jediné organizaci, která dokáže ochránit řecký národ. K hlubší spolupráci, solidaritě a obratu ke křesťanským hodnotám vyzývala ŘPC i na mezinárodní úrovni. Přihlásila se tím ke své tradiční úloze ochránce Řeků a jejich národních zájmů, které definuje na základě pravoslavné víry.

V ostrém protikladu k této smířlivosti byl postoj pravoslavné církve k zahraničním věřitelům Řecka. Jejich postup označila církev za okupaci země, ztrátu národní suverenity a diktát vůči řecké vládě. Věřitelé si údajně zahrávali s lidskými osudy, snažili se Řeky připravit o jejich svobodu a profitovat z jejich neštěstí. Dokonce měli podniknout útok na řeckou národní identitu tím, že se pokoušeli oslabit společenský vliv pravoslavné církve. ŘPC využila konspiračních teorií šířících se zradikalizovanou řeckou společností a podporovaných populistickými a extremistickými politickými subjekty, podle nichž se Řecko stalo mezinárodním protektorátem pod vlivem uměle vytvořené krize a tím i obětí globalizace. Proti globalizaci přitom pravoslavná církev v Řecku brojí již řadu let jako proti jedné z hlavních příčin sekularizace společnosti a přejímání západních kulturních vzorců na úkor národní kultury a tradic, které jsou v řeckém případě úzce spjaty s pravoslavím. Nacionalistické prvky ve vyjádřeních ŘPC přímo souvisely

s jejími obavami z možného budoucího úbytku jejích stoupců. Ekonomická krize jí přitom poskytla jak příležitost k upevnění společenského postavení, tak k oslovení věřících. Zůstává otázkou, zda ti, kdo v důsledku krize vyhledali pomoc pravoslavné církve, jí zůstanou oddáni i v době hospodářské konjunktury a politické a sociální stability.

RECENZE

Martin Mittelmeier, **DADA: Eine Jahrhundertgeschichte**. München: Siedler, 2016, 272 s. ISBN 978-3-8275-0070-1

V únoru 1916 založila v Curychu skupina mladých lidí, povětšinou exulantů, kabaret Voltaire – místo pozdějšího zrodu dadaismu, různorodého a v mnohém novátorského uměleckého směru, který navzdory své relativně krátké existenci silně ovlivnil vývoj moderního umění. Fakt, že je odkaz dadaismu dodnes vysoce aktuální, dokládá množství výstav, koncertů a nejrůznějších představení konaných v souvislosti s připomínkou sta let, které uplynuly od vzniku tohoto hnutí. Epicentrem oslav se stal přirozeně Curych, aktivity spojené s výročí však výrazně překročily jeho hranice i hranice Švýcarska.¹ V českém prostředí byl oproti tomu ohlas dadaismu i v roce 2016 jen nepatrný. Ani sté výročí nezměnilo nic na nezájmu českých badatelů a spisovatelů o umělecké vyjádření, které našlo silný ohlas především v československém meziválečném umění. Čestnou výjimku představuje Ludvík Kundera, jehož přehledová kniha však vyšla před více než třiceti lety.²

V zahraničí se stal dadaismus brzy fenoménem, o kterém vzniklo nepřehledné množství odborné i beletristické literatury. Kulaté výročí spustilo další publikační vlnu. Jen v letech 2015 a 2016 vyšlo přinejmenším dvacet nových titulů: od přehledových publikací³ přes almanachy textů a manifestů⁴ až po práce o donedávna podceňované roli žen v dadaistickém hnutí,⁵ nemluvě o řadě obsáhlých a precizně zpracovaných katalogů k výstavám a nevyjímaje několik nových biograficky koncipovaných románů.

Z výše uvedeného je patrné, že Martin Mittelmeier vstupoval do velice pestrého a bohatého literárního prostředí. Již samotný název knihy naznačuje autorovo ambiciózní rozhodnutí pokusit se obsáhnout umělecké hnutí jako celek, což je ambice, která je pro recenzovanou knihu charakteristická. Zároveň si tím autor vytyčil úkol nadmíru náročný, ne-li zcela nespílitelný.

Martin Mittelmeier, narozený roku 1971, vystudoval literární vědu a poté řadu let pracoval pro renomovanou německá nakladatelství. Mittelmeierův zájem o literární historii dokládá kromě publikací, na nichž se podílel jako editor, také jeho literární debut – roku 2013 vydaná kniha pojednávající o mladém Theodoru W. Adornovi.⁶ Od roku 2014 působí Mittelmeier jako nezávislý lektor a autor.

¹ Viz oficiální rozcestník všech zaznamenaných událostí spojených s výročí „The Dada Jubilee“, staženo 11. 8. 2016, <http://www.dada100zuerich2016.ch/en/>.

² Ludvík Kundera, *Dada* (Praha: Jazzová sekce, 1983).

³ Dietmar Elger, *Dadaismus* (Köln: Taschen, 2016).

⁴ Andreas Puff-Trojan a H. M. Compagnon, eds., *Dada-Almanach: vom Aberwitz ästhetischer Contradiction: Textbilder, Lautgedichte, Manifeste* (Zürich: Manesse, 2016); Karl Riha a Jörgen Schäfer, eds., *DADA total: Manifeste, Aktionen, Texte, Bilder* (Stuttgart: Reclam, 2015).

⁵ Ina Boesch, *Die Dada: wie Frauen Dada prägten* (Zürich: Scheidegger & Spiess, 2015); Paula K. Kamenish, *Mamas of Dada: Women of the European Avant-garde* (Columbia, SC: University of South Carolina Press, 2015).

⁶ Martin Mittelmeier, *Adorno in Neapel: Wie sich eine Sehnsuchtslandschaft in Philosophie verwandelt* (München: Siedler, 2013).

Ve své prozatím poslední monografii rekonstruuje dějiny jednoho uměleckého hnutí vznikajícího v době neustále se modernizujícího a zrychlujícího světa počátku 20. století. Dadaisté byli podle autora konfrontováni s podobnými výzvami, jakým čelíme i my – s fenoménem simultaneity, přesyceností informacemi či vizuálními podněty apod. Dadaismus lze proto vedle expresionismu, futurismu, kubismu a dalších směrů vnímat jako jednu z možných strategií, jak se s tímto dynamickým vývojem vyrovnat. Od těchto úvah se odvíjejí i dvě hlavní charakteristiky recenzované publikace – na jedné straně snaha o aktualizaci, tj. doložení přetrvávající aktuálnosti dadaistického vyrovnávání se s měnícím se světem, na druhé straně snaha o kontextualizaci, tj. zasazení osobních příběhů jednotlivých aktérů i skupiny jako celku do dobového společenského a uměleckého kontextu. Tím autor mimo jiné přesvědčivě dokládá, že na první pohled nesmyslné výstupy (např. předčítání akustických básní, tzv. *Lautgedichte*, nebo skupinová simultánní recitace tzv. *Simultangedichte*) byly ve skutečnosti výsledkem hlubokých úvah a současně projevem nedůvěry vůči vyprázdněnému jazyku válečné propagandy.

Zběžný pohled do obsahu knihy toho čtenáři příliš neprozradí. Pro rozklíčování často úsečných názvů kapitol a podkapitol je nezbytné knihu přečíst. Teprve poté se vynoří kontury příběhu rozděleného do čtyř částí oddělených krátkými intermezzy. První, nejobsáhlejší část přibližuje předválečnou uměleckou scénu, v jejímž rámci formuloval Hugo Ball své tvůrčí postoje. Ty následně vyústily v založení curyšského kabaretu. Druhá část by mohla nést označení „Dada Curych“, neboť popisuje klíčové období původního curyšského kabaretu a Galerie DADA v letech 1916 a 1917. Ve třetí kapitole se těžiště přesouvá do Berlína, kde dadaismus nabyl zřetelně politického rozměru, a konečně čtvrtá, poslední část reflektuje závěrečnou fázi hnutí včetně jeho ambivalentního vztahu k surrealismu.

I přes rovných tři sta čtyřicet odkazů na literaturu se jedná spíše o beletristický text, čemuž odpovídá i neformální, místy až hravý styl vyprávění. Ten se ve spojení s chutí fabulovat projevuje nejsilněji ve zmíněných intermezzech, která autor pojal jako prostor pro neomezené rozvíjení možných i nemožných teorií souvisejících s jednotlivými členy skupiny.

V prvním oddíle Mittelmeier popisuje prostředí německé předválečné literární avantgardy (zosobňované Frankem Wedekindem, Maxem Brodem, Theodorem Däublerem, Kurtem Hillerem, Jakobem von Hoddisem a dalšími) včetně její dvorní scény – berlínského Nového klubu (*Der Neue Club*). Poselství tohoto exkurzu je jednoznačné: již zde byla formulována témata, ke kterým se jen o pár let později začali velmi originálně vyjadřovat dadaisté. Především jde o identifikaci stavu, v němž vedle sebe existují různorodé, zdánlivě neslučitelné prvky. Jejich sblížení pak přináší nečekané, osvěžující a provokativní kombinace s novými významy. Patrně nejdůležitější spojenci mezi předválečnou avantgardou a curyšským kabaretem tak můžeme vidět v odhodlání tvůrčím způsobem reagovat na nově objevenou heterogenitu vnímanou převážně jako současnou existenci (simultaneitu) rovnocenných tradic, stylů, konceptů, informací či talentů. Není náhodou, že se i samotná skupina umělců kolem Hugo Balla vyznačovala nápadnou různorodostí, kterou se ovšem nepokoušela potlačovat na úkor společného „dadaistického“ programu, ale naopak ji plně přijala a dokonce povýšila na jakousi značku, přesně v duchu Tzarova výroku, že „tí, kteří

k nám patří, si ponechávají svou svobodu“ (s. 63). Bez nadsázky lze říci, že dadaismus měl minimálně tolik variant, kolik osobností s ním bylo spojeno, což dobře ilustruje už samotná šestice zakladatelů. Iniciátor Hugo Ball působil před válkou jako dramaturg v mnichovském Schauspielhausu; jeho budoucí partnerka Emmy Henningsová za sebou měla léta kočovného hereckého života, několikaměsíční pobyt ve vězení i výstupy ve zmíněném berlínském kabaretu Nový klub. Richardu Huelsenbeckovi bylo v době založení kabaretu Voltaire teprve třiatdvacet let. Ještě mladší pak byli začínající spisovatel Tristan Tzara a malíř Marcel Janco, kteří se údajně dostavili na výzvu Hugo Balla v *Neue Züricher Zeitung*. Poněkud zkušenějšího, v uměleckých kruzích etablovaného člena představoval malíř Hans Arp. Ball, Henningsová a Huelsenbeck pocházeli z Německa, Arp vyrostl v německo-francouzském prostředí, Tzara a Janco přišli z Rumunska. Mezi hlavními postavami kabaretu tudíž nebyl ani jeden Švýcar, pomineme-li Sophie Taeuberovou-Arpovou.

Pozoruhodná kombinace různých talentů a aktivní účast publika vtiskla kabaretu Voltaire ojedinělý výraz. Jeho činnost od února 1916 až do druhého a definitivního Ballova odchodu z Curychu v květnu 1917 je těžištěm druhé části knihy. První fáze kabaretu (únor až červenec 1916) se vyznačovala enormní intenzitou danou takřka každodenním rytmem vystupování, který přirozeně zvyšoval tlak na neustálou obměnu a inovaci jednotlivých příspěvků – ať už se jednalo o Arpovy a Jancovy přednášky o moderním umění, Huelsenbeckovy akustické básně nebo současně recitované *Simultangedichte*. Není divu, že takto hektické tempo vedlo k rychlému vyčerpání. Hugo Ball a Emmy Henningsová proto v červenci 1916 opustili Curych a dočasně se usadili u Lago Maggiore na italsko-švýcarské hranici. Na sklonku téhož roku se však vrátili a přispěli k otevření Galerie DADA. Druhá, klidnější fáze curyšského DADA spojená s provozem galerie a zvýšenou publikační aktivitou ovšem skončila již v květnu 1917 definitivním odchodem Hugo Balla a Emmy Henningsové.

Ze zbylých členů se jako neaktivnější obhájci a propagátoři dadaismu osvědčili Tristan Tzara a Richard Huelsenbeck. Zatímco Tzara v následujících letech působil na ose Curych – Paříž, přesunul se Huelsenbeck do Berlína, kde se pasoval do role zprostředkovatele curyšského DADA. Velmi rychle se zapojil do dění kolem časopisu *Neue Jugend*, jehož vydávání organizoval Wieland Herzfelde se svým bratrem a později slavným autorem politických fotomontáží Johnem Heartfieldem a s malířem Georgem Groszem. První dadaistický večírek se však Huelsenbeckovi podařilo uspořádat teprve v dubnu 1918. Převratná léta 1918 a 1919 vyburcovala berlínské dadaisty k aktivní snaze prosazovat v čtené konkurenci své vize budoucího společenského uspořádání (Grosz, Heartfield i Herzfelde vstoupili do Komunistické strany Německa v den jejího založení). Po vyhlášení Výmarské republiky se tato energie přetavila v ostrou kritiku nového režimu. Zřetelný politický rozměr je prvkem, který odlišuje berlínský dadaismus od jeho ostatních variant. Posledním společným počinem berlínské skupiny byla rozsáhlá výstava pojatá jako „První mezinárodní veletrh DADA“, jež se konala roku 1920. Kromě již zmíněných umělců se ve třetí kapitole dostává prostorů i několika dnes méně známým, přesto velmi pozoruhodným osobnostem jako např. Johannesu Baaderovi, Raulu Hausmannovi a Hannah Höchové.

Díky enormní aktivitě se dadaismus poněkud paradoxně velmi rychle etabloval jako standardní avantgardní umělecká skupina vydávající vlastní časopis a působící v dalších místech. I přesto bylo na počátku dvacátých let čím dál zřejmější, že DADA má svá nejlepší léta již za sebou. Poslední, čtvrtá kapitola líčí neodvratný konec jednoho uměleckého hnutí, které (mimo mnohé další impulzy) zbavením jazyka zažitých významů připravilo půdu pro surrealismus.

Kromě Curychu a Berlína přibližuje Mittelmeier, jakkoli velmi stručně, i dadaickou scénu v New Yorku, kde působili Man Ray, Marcel Duchamp, Francis Picabia a Elsa von Freytag-Loringhovenová (s. 131–37), v Hannoveru vedenou Kurtem Schwittersem (s. 183–85) a v Kolíně nad Rýnem v čele s Maxem Ernstem (s. 218–20).

Mittelmeierův příspěvek ke stému výročí DADA spočívá ve schopnosti sledovat a poutavě zprostředkovat nevšední, často paralelní a protichůdné vývojové fáze dadaismu v jejich pestrosti. S patrným potěšením reprodukuje autor nepřehledné množství skuliných příběhů, pozapomenutých postav a nejrůznějších životních strategií, bez jejichž zmínky by obraz dadaismu nebyl kompletní. Činí tak navíc přístupnou a čtivou formou, s lehkostí a nadhledem. Kolážovitý, spíše tematicky než chronologicky organizovaný tok vyprávění a na první pohled nepřehledná struktura sice mohou zpočátku čteny poněkud komplikovat porozumění, celková srozumitelnost knihy tím však nijak netrpí. Zvolená výstavba příběhu zároveň dobře koresponduje s překotnou historií curyšského kabaretu i následujících kapitol dadaistického hnutí.

Největší problém recenzované knihy představuje její zavádějící název, který čtenáři slibuje stoletý příběh dadaismu. Přitom se Mittelmeier soustředí výhradně na léta 1915–1922 s velkoryse pojatými exkurzy do předválečné umělecké avantgardy. Přířosem dadaismu modernímu umění či jeho recepcí v následujících dekáдах se téměř nezabývá. Jediným pojítkem mezi původní skupinou a dneškem je Mittelmeierovo legitimní přesvědčení, že dadaisté formulovali své strategie v dynamicky se proměňujícím světě, který se od toho našeho vlastně nijak zásadně nelišil – i my jsme svědky stále se prohlubující fragmentarizace společnosti, i my musíme čelit čím dál tím intenzivnější informační, obrazové i zvukové přesycenosti. I proto je na místě věnovat pozornost osobnostem spjatým s dadaismem: jejich originální a v mnohém novátorský přístup k uměleckému vyjádření může být inspirativní i pro současné tvůrce.

Recenzovanou publikaci lze doporučit spíše laikům, kterým může posloužit jako vstupenka do pestrého světa dadaismu v kontextu umělecké avantgardy raného 20. století. Přidanou hodnotu recenzované knihy představuje její neotřelé a plastické zpracování v autorském podání Martina Mittelmeiera. Kdo však shání jasně strukturovanou, vědecky zpracovanou studii, musí hledat jinde. V anglofonním, germanofonním a frankofonním prostoru jich v posledních dekáдах vznikla celá řada.

Filip Rambousek

doi: 10.14712/23363231.2017.4

Andrej Tóth, **Maďarsko ve dvacátých letech 20. století. „Bethlenovská“ konsolidace nového státu a československo-maďarské hospodářsko-politické vztahy.** Praha: Oeconomica, 2015, 349 s. ISBN 978-80-245-2114-5

Přestože meziválečné dějiny představují jedno z klíčových témat maďarské historiografie, v českém prostředí není tato problematika příliš frekventována. Recenzovaná monografie Andreje Tótha *Maďarsko ve dvacátých letech 20. století* s podtitulem „Bethlenovská“ konsolidace nového státu a československo-maďarské hospodářsko-politické vztahy vychází z autorova dlouhodobého badatelského zájmu o maďarskou politiku v daném období a svým specifickým zaměřením výrazně vybočuje z dosavadních a spíše přehledových prací (byť vynikajících), které byly o Maďarsku mezi světovými válkami napsány v češtině.¹ Tóth se ve své nové knize zaměřil na konsolidaci státu za vlády hraběte Istvána Bethlena (1921–1931) s důrazem na vývoj československo-maďarských vztahů do roku 1927. Monografie je založena na podrobném zpracování archivních materiálů maďarského a československého ministerstva zahraničních věcí, na analýze maďarského i československého dobového tisku a rozsáhlé odborné literatuře.

Andrej Tóth vystudoval historii na Masarykově univerzitě v Brně a maďarštinu na Univerzitě Karlově v Praze. V současnosti přednáší na Katedře hospodářských dějin VŠE v Praze. Ve svém výzkumu se zabývá politicko-ekonomickým a sociokulturním vývojem střední Evropy ve 20. století, dějinami meziválečného a poválečného Maďarska a postavením menšin ve střední Evropě.² Rovněž je spoluautorem publikace o dějinách Vysoké školy ekonomické v Praze.³

Tóthova nejnovější kniha je přehledně rozdělena do sedmi kapitol, které na sebe chronologicky i tematicky navazují. První tři kapitoly podávají obraz vnitřní politiky Maďarska v letech 1918–1922, kdy se v zemi postupně etabloval nedemokratický režim, autorem charakterizovaný jako poloautoritativní. Následující čtyři kapitoly se věnují spíše zahraniční politice Maďarska s důrazem na vztahy s Československem. Z hlediska časového se kniha zaměřuje na období vlády Istvána Bethlena, který stabilizoval politikou i ekonomickou situací v Maďarsku a vyvedl ji z mezinárodněpolitické izolace. Kniha je dovedena do roku 1927, kdy byla podepsána československo-maďarská obchodní smlouva.

Záměrem knihy je poskytnout vyvážený pohled na politický režim, který v Maďarsku panoval ve dvacátých letech 20. století a jež autor charakterizuje jako poloautoritativní systém s autokraticky regulovanými orgány občanského parlamentarismu (s. 5). Pro

¹ Viz Eva Irmanová, *Maďarsko a Versailleský mírový systém* (Ústí nad Labem: Albis International, 2002); Marta Romportlová, *ČSR a Maďarsko 1918–1938* (Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1986).

² Srov. Andrej Tóth, Lukáš Novotný a Michal Stehlík, *Národnostní menšiny v Československu 1918–1938. Od státu národního ke státu národnostnímu?* (Praha: FF UK a TOGGA, 2012).

³ Aleš Skřivan ml. a Andrej Tóth, *Dějiny VŠE v Praze*, sv. I, *Cesta ke vzniku VŠE v Praze. Historie vyššího ekonomického školství v českých zemích v situačním kontextu ve vybraných státech střední Evropy* (Praha: Oeconomica, 2014).

pochopení toho, jak tento režim vznikl, je v první kapitole představen vnitřní vývoj Maďarska během prvních poválečných let. Autor popisuje vnitropolitické turbulence (astrovou revoluci, vyhlášení republiky rad), jež komplikovaly uznání státu dohodovými mocnostmi. Dále posuzuje, jak se Maďarsko vyrovnalo s poválečnou krizí i se ztrátou území po podpisu trianonské mírové smlouvy. Rozebírá také okolnosti prvních řádných poválečných voleb do parlamentu v roce 1920, ve kterých zvítězil tzv. křesťanský blok,⁴ a postavení dočasné hlavy maďarského státu regenta Miklóse Horthyho. Nakonec autor přibližuje politický systém tzv. horthyovského Maďarska, jehož základem byl křesťansko-národní politický kurz (s. 12).

Druhá kapitola se zaměřuje na proces přijímání detronizačního zákona po restauračních pokusech excísáře Karla I. Velmi přínosná je podkapitola reflektující reakce poslanců maďarského Národního shromáždění. Jejich vyjádření, ve kterých především kritizovali vměšování cizích států – v čele s Československem – do vnitřních záležitostí Maďarska, odrážejí do velké míry tehdejší politickou atmosféru v zemi. Detronizační zákon přijatý v listopadu 1921 významně přispěl k vnitropolitické stabilizaci Maďarska, díky níž se pak premiér Bethlen mohl plně věnovat konsolidaci své moci.

Třetí kapitola nastiňuje průběh druhých parlamentních voleb v roce 1922, kterým dominovala Bethlenem vytvořená Jednotná strana (*Egységes Párt*, EP). Výsledky voleb byly výrazně ovlivněny úpravou volebního práva po Bethlenově „volebně-právním puči“ (s. 93). Konkrétním ustanovením vládního nařízení, jež zredukovala počet oprávněných voličů, stanovila vzdělanostní cenzus a zavedla veřejné hlasování, věnuje autor samostatnou podkapitulu. Pro větší přehlednost předkládá čtenáři také klasifikaci jednotlivých stran a všímá si značné rozdrobenosti maďarské politické scény. Drtivé vítězství Jednotné strany v roce 1922 nadále upevnilo pozici Istvána Bethlena a jím budovaného režimu. Maďarský premiér začal pracovat na zlepšení hospodářského stavu země, která se v důsledku porážky v první světové válce nacházela v zahraničněpolitické izolaci.

Čtvrtá kapitola analyzuje jednání o vstupu Maďarska do Společnosti národů (SN) v letech 1921 a 1922 a proměnu postoje Československa k začlenění jižního souseda do mezinárodních struktur. Snaha Bethlenovy vlády vstoupit do SN byla pozorně sledována nejen u států Malé dohody, ale i na domácí scéně. Část maďarské společnosti chápala toto úsilí jako akceptování nového – a pro Maďarsko nevýhodného – evropského systému a jako rezignaci vlády na revizi státních hranic. Obojí autor názorně dokládá úryvky z tiskových orgánů vybraných politických proudů (*Magyarság* a *Népszava*). Dále Tóth podrobně představuje osobnost hraběte Miklóse Bánffyho, ministra zahraničních věcí, a jeho roli v přijímacím procesu do SN. Před subkomisí pro prozkoumání žádosti Maďarska Bánffy prohlásil, že maďarská vláda respektuje všechny mezinárodní smlouvy,

⁴ Pojmem „křesťanský blok“ označuje autor spojenectví křesťansko-národních politických stran meziválečného Maďarska, mezi které patřila Strana křesťansko-národního sjednocení (*Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja*, KNEP), Křesťanská malorolnická strana (*Keresztény Földműves Párt*) a Celostátní strana malorolníků a zemědělců (*Országos Kisgazda- és Földművés Párt*, OKgFP). Viz Tóth, *Maďarsko*, 29.

a obratným vyjednáváním dosáhl toho, členové komise (včetně zástupce Československa) členství Maďarska v SN podpořili.

Komplikovanost československo-maďarských vztahů je objasněna v páté kapitole. Vzájemnou nevráživost vysvětluje autor rozdílným postojem obou zemí k trianonské mírové smlouvě i odlišnými státoprávními základy. Přesto obě země zahájily vzájemná jednání ve snaze standardizovat obchodní vztahy a v roce 1923 podepsaly první konkrétní finanční dohody. V kapitole jsou také podrobně rozebrána ženevská jednání premiéra Bethlena s československým ministrem zahraničí Edvardem Benešem, jejichž výsledkem byl oboustranně konstruktivní přístup k řešení hospodářských otázek. Díky těmto i dalším rozhovorům se zástupci Malé dohody mohlo Maďarsko začít čerpat zahraniční půjčku garantovanou SN. Po přijetí podmínek rekonstrukčního plánu, který vytvořila Finanční komise SN, získalo Maďarsko v roce 1924 sanační finanční půjčku, nutnou pro stabilizaci ekonomické situace v zemi. Samotná sanace maďarského hospodářství je tématem šesté kapitoly. Autor vypočítává ekonomická opatření vlády (vyrovnání rozpočtu, zřízení centrální banky aj.) i zahraniční investiční projekty. Zároveň přibližuje strukturu maďarského hospodářství ve dvacátých letech 20. století.

Poslední kapitola se zabývá hospodářskými vztahy ve střední Evropě s důrazem na nejvýznamnější obchodní partnery Maďarska: Rakousko a Československo. Autor se věnuje hospodářskému protekcionismu v regionu a postupně klesajícímu podílu států bývalého Rakouska-Uherska na zahraničním obchodu Maďarska. Přesto Tóth zdůrazňuje, že ekonomická spolupráce Maďarska a Československa měla velký význam, který dokumentuje na československo-maďarské obchodní smlouvě z roku 1927. Autor ji charakterizuje jako „smlouvu vzájemných kompromisů“ (s. 258), kdy politické neshody ustoupily do pozadí, aby mohlo dojít k normalizaci vzájemného obchodu.

Vzhledem ke svému ekonomickému zaměření je recenzovaná publikace doplněna řadou tabulek týkajících se zahraničního obchodu a demografické situace v Maďarsku. Obzvláště cenná je příloha s překladem první programové řeči Istvána Bethlena, kterou pronesl na schůzi Národního shromáždění v dubnu 1921. Autor chce touto cestou umožnit čtenáři, aby nahlédl do maďarského politického dění a seznámil se s rétorikou politických představitelů ve dvacátých letech. Hodnota této přílohy je o to větší, že ji autor opatřil podrobnými edičními poznámkami. Součástí Tóthovy monografie je také resumé ve čtyřech jazykových verzích včetně maďarštiny.

V zahraniční odborné literatuře jsou postava Istvána Bethlena a konsolidace Maďarska za jeho vlády dobře zpracovanými tématy, známé jsou především publikace maďarského historika Ignáce Romsisce.⁵ Problematice prvních let meziválečného Maďarska se kromě maďarských autorů věnují příležitostně i historici z Velké Británie a USA.⁶ To,

⁵ Např. anglicky Ignác Romsics, *István Bethlen: A Great Conservative Statesman of Hungary, 1874–1946* (New York: Columbia University Press, 1995).

⁶ Za maďarské autory viz např. Ivan T. Berend, *Decades of Crisis: Central and Eastern Europe before World War II* (Berkeley: University of California Press, 2001); Mária Ormos, *Magyarország a két világháború korában 1914–1945* (Budapest: Csokonai, 1998); Jenő

že je osobnost hraběte Bethlena stále aktuálním tématem, dokládá také kniha Bryana Cartledge z roku 2009.⁷ Přesto se domnívám, že je monografie Andreje Tótha ojedinelá – svým originálním přístupem, kontextualizací i velmi poctivou prací s archivními materiály. Oceňuji srozumitelnost výkladu i zasazení tématu do širších souvislostí střední Evropy. Obojí přispívá jak k osvětlení problematiky politického systému Istvána Bethlena v meziválečném Maďarsku, tak k pochopení složitého, ale důležitého období československo-maďarských vztahů.

Tereza Auzká

doi: 10.14712/23363231.2017.5

Tobias Huff, **Natur und Industrie im Sozialismus. Eine Umweltgeschichte der DDR.** Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015, 470 s. ISBN 978-3-525-31717-4

V druhé polovině roku 2015 se na německý knižní trh dostala nová publikace Tobiasi Huffa *Natur und Industrie im Sozialismus. Eine Umweltgeschichte der DDR* (Příroda a průmysl za socialismu. Dějiny životního prostředí v NDR), jejímž tématem je historie ochrany životního prostředí v bývalé Německé demokratické republice v letech 1949–1989. Přestože jméno autora ani samotný obor environmentální historie nejsou české historické obci příliš známé, zaslouží si recenzovaná publikace pozornost. Huffova kniha totiž představuje zásadní příspěvek do diskuze nejen o samotných environmentálních dějinách NDR a později znovusjednoceného Německa, ale také o tom, jak se východoněmecké politické elity a společnost stavěly ke znečišťování prostředí, zda je tyto problémy zajímaly, nebo jestli je raději záměrně přehlížely.

Je to již deset let, co byla vydána poslední ucelená monografie zabývající se environmentálními dějinami Německa, a to z pera německého historika Jense Iva Engelse.¹ V recenzované publikaci přichází Huff s podobným tématem, ale na rozdíl od svých předchůdců se věnuje historii ochrany životního prostředí v plánované ekonomice NDR, která – podobně jako bývalé Československo – neblaze proslula fatálním poškozováním lesů a celkovým ignorováním životního prostředí.

Autor knihy působí jako odborný asistent na katedře moderních dějin na univerzitě v Mohuči. Recenzovaná monografie je výsledkem jeho tříletého grantu, který mu

Gergely, *A keresztényszocializmus Magyarországon: 1903–1923* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977). Z anglofonních autorů srov. např. Thomas Lorman, *Counter-Revolutionary Hungary: 1920–1925: István Bethlen and the Politics of Consolidation* (Boulder, CO: East European Monographs, 2006); William M. Batkay, *Authoritarian Politics in a Transitional State: Istvan Bethlen and the Unified Party in Hungary 1919–1926* (New York: Columbia University Press, 1982).

⁷ Bryan Cartledge, *Mihály Károlyi and István Bethlen. Hungary* (London: Haus Publishing, 2009).

¹ Jens Ivo Engels, *Naturpolitik in der Bundesrepublik: Ideenwelt und politische Verhaltensstile in Naturschutz und Umweltbewegung 1950–1980* (Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2006).

poskytla Deutsche Forschungsgemeinschaft a na němž Huff pracoval v rámci své disertace na Albert-Ludwigs-Universität ve Freiburgu. Disertaci obhájil v roce 2012. Kromě environmentálních dějin a dějin změn klimatu se Huff zaměřuje i na hospodářské dějiny, sociální dějiny Evropy a dějiny NDR.

Recenzovaná monografie má kromě úvodní metodologické kapitoly další čtyři kapitoly, jejichž názvy odpovídají jednotlivým analyzovaným dekadám od počátku padesátých let do konce osmdesátých let 20. století. Každá z hlavních čtyř kapitol by si zasloužila samostatnou publikaci, už jen s ohledem na velmi rozdílný vývoj v každém desetiletí, který se výrazně odrazil i v přístupu k životnímu prostředí. To však neznamená, že by se Huff věnoval některému období více než jinému nebo že by se nechal zavalit množstvím archivních zdrojů. Ba naopak, každá kapitola je pro lepší přehlednost ukončena dílčími závěry a shrnutím nejdůležitějších informací. Na konci knihy je pak jako součást hlavního závěru uveden také jakýsi souhrn hlavních otázek a odpovědí na ně, následuje rozsáhlý seznam použitých pramenů a literatury. Z pohledu čtenáře je studie jasně strukturována a díky dílčím závěrům a celkovému závěrečnému shrnutí i čtivá. Celkových 470 stran nabízí také fotografie z archivů (zajímavé jsou snímky znečištěné přírody v Krušných horách, např. s. 127 a 129), grafy, mapy, úryvky z osobní korespondence či záznamy autorových rozhovorů s bývalými politiky a jinými významnými osobami.

Přestože podtitul knihy zní Dějiny životního prostředí v NDR, přesahuje zpracovávaná tematika často hranice východního Německa. Životní prostředí je totiž samo o sobě tématem mezinárodním, které bylo od sedmdesátých let řešeno na základě mezinárodních smluv a úmluv, a to i v zemích bývalého sovětského bloku. V souvislosti s ekologickou politikou proto Huff uvádí četné příklady vlivu SRN a Československa, v menší míře pak USA, Velké Británie či Sovětského svazu.

Hlavní výzkumná otázka, kterou si Huff klade, zní „proč znečišťování a poškozování životního prostředí vyvolalo v obou německých státech ve stejném časovém období tak diametrálně odlišné politické a sociální ohlasy?“ (s. 18). První odpověď směřuje logicky k rozdílu mezi tržním a socialistickým chápáním přírody, ovšem autor připisuje velký vliv také společenskému prostředí, vývoji uvnitř SED a vztahům NDR s ostatními východními i západními státy. Dále si Huff klade za cíl identifikovat aktéry, kteří vytvářeli východoněmeckou ekologickou politiku – tedy politiky, nevládní organizace či další významné jednotlivce.

Metodologicky je monografie pojata jako příspěvek k environmentálním dějinám, které jsou známé svou interdisciplinarnitou. Proto je třeba autorovi vytknout, že tuto disciplínu podrobněji nepředstavuje a nesnaží se ji odlišit od jiných směrů historiografie – hlavně od sociálních, hospodářských a nových politických dějin. To je ovšem problém většiny současných prací.² Nejčastěji bývají environmentální dějiny řazeny právě mezi

² V tomto kontextu je zajímavé, že v českém prostředí sice téměř žádné studie na témata z environmentálních dějin nevycházejí, ale jejich metodologie byla poměrně dobře popsána Leošem Jelečkem z Přírodovědné fakulty UK. Srov. Leoš Jeleček, „Environmentální dějiny: Jejich vznik,

sociální dějiny, ty se však zaměřují na studium lidské společnosti. Mají-li být environmentální dějiny někam zařazeny, pak podle mého názoru jediné mezi nové politické dějiny se silným vlivem dějin mezinárodních vztahů a hospodářských dějin, což mimochodem dokazují různé studie o vlivu ekologických hnutí na tvorbu politiky nebo o vzniku Strany zelených.³

Kniha je výsledkem rozsáhlého archivního výzkumu, který tvoří jednu z hlavních přidaných hodnot této knihy. Přesto se právě množství archivních zdrojů (jejich výčet zabírá celkem 33 stran) a nekonzistentnost v jejich výběru staly předmětem výtek, které vznesl mnichovský historik Arnošt Štanzel ve své recenzi na Huffovu monografii.⁴ Podle Štanzela vedl obrovský počet archivních zdrojů k zahlcení čtenáře, a to hlavně v poslední kapitole věnované nevládním organizacím. Na jednotlivých kapitolách je sice už podle počtu stran vidět, že k padesátým letům byl počet pramenů omezený, zatímco k osmdesátým letům byl velmi rozsáhlý, i tak se ale domnívám, že Huff zvolil vhodný výběr, který dobře popisuje jednotlivé aktéry ekologické politiky NDR. Ze zpracovaných zdrojů autor úmyslně vyloučil oficiální média jako noviny, časopisy, rozhlasové a televizní pořady, a to kvůli záměrně zkresleným informacím (s. 33).

Hlavním zdrojem pro analýzu padesátých let se stal archiv Technické univerzity v Drážďanech, zejména dokumenty Lesnické fakulty v Tharandtu, na které působili první ekologičtí výzkumníci NDR. S koncem šedesátých let 20. století se tematika ochrany lesů přesunula z akademického prostředí na státní úroveň, kde však figurovala spíše jako prostředek propagandy. Prameny k tomuto období byly rešeršovány ve vybraných fondech Ministerstva zemědělství a lesnictví, Ministerstva vědy a techniky, Ministerstva životního prostředí a vodního hospodářství, Ministerstva státní bezpečnosti, Státní plánovací komise a Akademie zemědělských věd ve Spolkovém archivu v Berlíně – Lichterfelde. Do archivní rešerše zahrnul Huff také specializovaná periodika, konkrétně *Sozialistische Forstwirtschaft*, *Archiv für Forstwesen* a *Wissenschaftliche Zeitschrift der Technischen Universität Dresden*. Již takto velmi rozsáhlý archivní výzkum doplnil autor o rozhovory s pamětníky, které vedl v letech 2010 a 2011. Sám Huff označuje za nejceněnější respondenty pamětníky sociálních hnutí z osmdesátých let, a to Hanse-Petera Gensichena a Gerharda Pfeiffera, autory první samizdatové a zakázané literatury o vymírání lesů z roku 1985, a Hanse Reichelta, bývalého ministra zemědělství a lesnictví (1953–1954 a 1955–1963), později ministra životního prostředí a vodního hospodářství (1971–1990).

konceptualizace a institucionalizace (USA, Evropa a svět)“, *Annales historici Presovienses* 9 (2009): 247–74; Leoš Jeleček, „Environmentalizace vědy, geografie a historické geografie: Environmentální dějiny a výzkum land use Česka v 19. a 20. století“, *Klaudýán* 4, č. 1 (2007): 20–28.

³ Srov. např. Jan-Henrik Meyer, „Where do we go from Wyhl?‘ Transnational Anti-Nuclear Protest in the 1970s“, *Historical Social Research* 39, č. 1 (2014): 212–35; Silke Mende, *Nicht rechts, nicht links, sondern vorn: Eine Geschichte der Gründungsgrünen* (München: Oldenbourg, 2011).

⁴ Srov. Arnošt Štanzel, recenze knihy *Natur und Industrie im Sozialismus. Eine Umweltgeschichte der DDR*, Tobias Huff, *H-Soz-Kult* (19. září 2015), www.hsozkult.de/publicationreview/id/rezbuecher-24433.

Co se týče knižních zdrojů, odkazuje Huff na nejznámější německé environmentální historiky, kterými jsou zejména Karl Ditt, již zmiňovaný Jens Ivo Engels či Kai F. Hünemörder.⁵ Vedle nich je seznam literatury bohatý také na publikace k politickým a hospodářským tématům NDR či na samizdatovou literaturu ekologických hnutí z osmdesátých let.

Samotná analýza jednotlivých dekád (1. až 4. kapitola) nabízí čtenáři ucelený pohled na dějiny životního prostředí NDR. Jak autor uvádí, jejich počátek je spojován se změnou postoje člověka k přírodě, která nastala na konci šedesátých let na Západě (s. 13).⁶ Přesto se již v padesátých letech (1. kapitola) objevily první socialistické pokusy o zmírnění dopadů těžkého průmyslu na přírodu. Výzkumným centrem NDR se stala Lesnická fakulta v Tharandtu při Technické univerzitě v Drážďanech. Zde vznikl vůbec první výzkumný tým pod vedením Reinholda Lingnera (mimo jiné také dvorního zahradního a krajinného architekta SED), který zkoumal vliv kouře na lidské zdraví a stav přírody. Později převzal výzkum jeho žák Erich Zieger. Huff oba označuje za „pionýry životního prostředí“ (s. 37), ačkoliv jejich výzkum nepovažuje za nijak inovativní ani komplexní – problémy byly zkoumány složkově, tj. odděleně, a ne jako celek. Výsledkem tohoto výzkumu bylo potvrzení teorie, že prach a emise škodlivých plynů do ovzduší poškozují lesy a škodí lidskému zdraví. Tyto výsledky však nebyly téměř publikovány – nejenže je nebylo kde zveřejnit, ale také o ně nebyl zájem. V padesátých letech tak byla ochrana životního prostředí výhradně tématem vědeckým, nikoli politickým a již vůbec ne společenským.

Další kapitola se zabývá revolučními šedesátými lety. I když se nejvýznamnější změny odehrály hlavně na Západě, východoněmecký režim si je nemohl dovolit zcela ignorovat. Na nově vzniklou ekologickou politiku západních sousedů (nejen SRN, ale také Velké Británie, Francie a hlavně USA) musela SED reagovat. Na konci šedesátých let tak začalo období prvních kompromisů mezi pětiletými plány a ochranou životního prostředí, které ve skutečnosti nikdy žádnými kompromisy nebyly, i když tak měly navenek vypadat: výrobní činnost a splnění pětiletok měly vždy přednost. Přesto, jak ukazuje 3. kapitola, byla od sedmdesátých let zaváděna četná ekologická opatření, která měla doma i v zahraničí vyvolávat dojem, že jsou pokrokovější a mnohem efektivnější

⁵ Srov. např. Karl Ditt, „Die Anfänge der Umweltpolitik in der Bundesrepublik Deutschland während der 1960er Jahre und frühen 1970er Jahre“, in *Demokratisierung und gesellschaftlicher Aufbruch: Die sechziger Jahre als Wendezeit der Bundesrepublik*, ed. Matthias Frese a Julia Paulus (Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2003): 305–47; Engels, *Naturpolitik in der Bundesrepublik*; Kai F. Hünemörder, „Vom Expertenetzwerk zur Umweltpolitik: Frühe Umweltkonferenzen und die Ausweitung der öffentlichen Aufmerksamkeit für Umweltfragen in Europa (1959–1972)“, *Archiv für Sozialgeschichte* 43 (2003): 275–96; Kai F. Hünemörder, *Die Frühgeschichte der globalen Umweltkrise und die Formierung der deutschen Umweltpolitik (1950–1973)* (München: Franz Steiner, 2004).

⁶ Zde Huff odkazuje na Ronalda Ingleharta, sociologa sedmdesátých a osmdesátých let, který psal o změně společenských hodnot v souvislosti s proměnou konzumní společnosti a růstem blahobytu. Srov. Ronald Inglehart, „The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies“, *The American Political Science Review* 65, č. 4 (1971): 991–1017; Ronald Inglehart, *Culture Shift in Advanced Industrial Society* (New Jersey: Princeton University Press, 1990); Ronald Inglehart, *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies* (Princeton: Princeton University Press, 1997).

než kroky západoněmecké vlády. Příkladem hodným obdivu měl být hlavně vznik Ministerstva životního prostředí a vodního hospodářství, které bylo v NDR založeno již v roce 1971 v čele s ministrem Hansem Reicheltem, a to jako vůbec první ministerstvo svého druhu v celé Evropě (s. 35).⁷ Huff dodává, že založení východoněmeckého Ministerstva životního prostředí a vodního hospodářství mělo být hlavně symbolem socialistické propagandy před stockholmskou konferencí OSN v roce 1972 (s. 166–67).⁸

Poslední kapitola analyzuje osmdesátá léta, tedy dobu, kdy nastala konečná fáze degradace lesů v důsledku ignorování ochrany přírody během předchozích čtyřiceti let. Zároveň to ale byla také dekáda, v níž vznikla řada východoněmeckých ekologických hnutí a nevládních organizací, které se téměř s dvacetiletým zpožděním začaly zajímat o životní prostředí. Zejména situace v Krušných horách okolo nejvyšších vrcholů, tj. Fichtelbergu a Klínovce, se v osmdesátých letech zhoršila natolik, že již nebylo možné mrtvé lesy přehlížet. Zajímavé je, že to byl právě východoněmecký režim, který inicioval mezinárodní setkání s tehdejším Československem a chtěl docílit dohody o změně přístupu k pohraničním lesům. Tato jednání však skončila bez výsledku a Huff na základě archivních materiálů ukazuje, že to bylo vinou hlavně československých zástupců (s. 225–34).

Jak moc situace v Krušných horách eskalovala, dokazují i četné dopisy nalezené v archivu Ministerstva životního prostředí a vodního hospodářství NDR. Většinou to byly dopisy obyvatel poškozené oblasti nebo turistů, například následující: „Během dovolené v červenci tohoto roku [1980 – pozn. aut.] jsme pobývali v Krušných horách v Oberwiesenthalu. Při výšlapu na Fichtelberg se mi naskytl smutný pohled. Všechny stromy na hřebenech hor, jedno zda listnaté či jehličnaté, jsou mrtvé. [...] To nemohla způsobit tuhá zima. Místní obyvatelé mi vyprávěli, že lesy v této části hor umírají již několik let. Jak je možné, že situace došla tak daleko, když se o ochraně životního prostředí v NDR hovoří tak často?“ (s. 308).

Na stále se zhoršující situaci a nečinnost režimu reagovala východoněmecká společnost zakládáním a podporou nevládních organizací. Těch rozhodně neexistovalo v NDR tolik jako v SRN, kde ekologická hnutí měla od druhé poloviny sedmdesátých let velmi silnou pozici, a dokonce iniciovala vznik „strany protestu“ – Strany zelených (*Die Grünen*).⁹ Vůbec první nevládní organizace byly náboženskými uskupeními, která kromě

⁷ Pro srovnání v SRN vzniklo samostatné ministerstvo životního prostředí až v roce 1986 jako reakce na výbuch atomové elektrárny v ukrajinském Černobylu, od sedmdesátých let spadala problematika ochrany životního prostředí pod Spolkové ministerstvo vnitra v čele s Hansem-Dietrichem Genscherem jako vůbec prvním ministrem, který se problematikou ochrany životního prostředí musel zabývat. Srov. Bundesarchiv Koblenz, Ministerium des Innern, fond 106/25940.

⁸ Konference nazvaná „The United Nations Conference on the Human Environment“ byla vůbec největší konferencí do té doby a zdůrazňovala bezprostřední souvislost mezi lidmi (human) a stavem životního prostředí (environment). Vůbec poprvé se této konferenci zúčastnily státy z obou stran železné opony (včetně ČSSR).

⁹ Srov. Pavla Kačmárová, „Environmentální obrat společnosti sedmdesátých let 20. století a možnosti environmentální historie na příkladu vzniku strany Zelených (Die Grünen) SRN“, in *Nové přístupy k metodologii hospodářských a politických dějin*, ed. Irena Kozmanová (Praha: Setout-books.cz, 2013): 108–26.

mírových aktivit podporovala také ochranu životního prostředí. Vedoucí postavou se stal Hans-Peter Gensichen, mluvčí organizace Kirchliches Forschungsheim Wittenberg. Gensichen vydal společně s Gerhardem Pfeifferem první neoficiální publikaci o vymírání lesů v NDR nazvanou *Wie man in den Wald ruft...* (volně přeloženo „Jak se do lesa čoudí...“).¹⁰ Později začaly vycházet samizdatové časopisy, knihy či básně s ekologickou tematikou, Huff zmiňuje například časopisy *Umweltblätter*, *Streiflichter* nebo *Arche Info*.

Huff se na závěr analýzy osmdesátých let věnuje nejdůležitější nevládní organizaci nazvané Společnost pro přírodu a životní prostředí (*Die Gesellschaft für Natur und Umwelt*, GNU). Tato organizace, jako vůbec jediná povolená východoněmeckým režimem, byla založena v roce 1980, a to z prostého důvodu – SED se správně domnívala, že pokud vznikne oficiální organizace zastřešující ekologickou tematiku, bude ji mít pod svou kontrolou, a že zároveň umlčí narůstající ekologické protesty, když bude prostřednictvím GNU organizovat různé ekologické dobrovolnické práce. GNU se zpočátku těšila obrovské popularitě, krátce po svém vzniku měla 40 000 členů, kteří byli rozděleni do 1600 pracovních skupin na různé práce v přírodě a ve městech (s. 388). Přestože GNU vznikla na popud východoněmeckého režimu, oficiálně měla zůstat apolitická. Takto se také prezentovala, i když samozřejmě nikdy nevládním hnutím v pravém slova smyslu nebyla. V roce 1989 ukončila GNU svou činnost, někteří její členové pak založili první východoněmeckou Stranu zelených – *Die Grüne Partei in der DDR*, která se roku 1990 sloučila se západoněmeckou stranou *Die Grünen*.¹¹

Souhrnně lze konstatovat, že recenzovaná monografie předkládá řadu otázek, které na základě rozsáhlé archivní rešerše přesvědčivě zodpovídá. Vybírá také k dalšímu studiu rozličných témat jak přímo v rámci environmentálních dějin, tak v dalších oborech historiografie. Zároveň autor vyvrací často mytizované „pravdy“ o naprostém ignorování ochrany životního prostředí v komunistickém režimu a na několika příkladech dokazuje, že se východoněmecká společnost snažila přispět k tomu, aby se znečišťování přírody zmenšovalo. O tzv. příkladech dobré praxe hlavně v SRN již bylo v historické literatuře řečeno mnoho, naopak historie socialistického pojetí ochrany životního prostředí je tématem novým a více jak 25 let po pádu socialismu stále téměř neprobádaným.¹²

Huff, který se v úvodu ptá na důvody rozdílného přístupu obou německých států a společností k lesům, předkládá tyto odpovědi: Ekonomický i kulturní vývoj byl v obou státech od padesátých let tak rozdílný, že ve Spolkové republice umožnil vznik ekologických hnutí a Strany zelených, které i v současné době platí za vzor. V NDR se naopak

¹⁰ Hans-Peter Gensichen a Gerd Pfeifer, *Wie man in den Wald ruft* (Wittenberg: [b.n.], 1985). Převzato z Huff, *Natur und Industrie*, 322.

¹¹ V SRN vznikla Strana zelených již v roce 1980. O tři roky později překročila poprvé hranici pěti procent voličských hlasů a dostala se do Spolkového sněmu.

¹² Z aktuálních projektů srov. např. grant GA ČR „Stalinský plán přetvoření přírody v Československu, 1948–1964“, řešený v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, či výzkumný projekt Martina Zückerta z Collegium Carolinum München nazvaný „Na okraj socialistické modernizace? Strukturální plánování, environmentální politika a změna krajiny v horských oblastech na Slovensku 1945–1970“.

ochrana životního prostředí stala pouze nástrojem propagandy režimu SED, ve skutečnosti bylo stále rozhodující splnit výrobní plány pětiletok. Podle Huffa se západoněmecký a východoněmecký přístup k životnímu prostředí začal diametrálně rozcházet poté, co do funkce generálního tajemníka SED nastoupil v roce 1971 Erich Honecker. Ten odmítl dodržovat mezinárodní úmluvy a ochranu životního prostředí chápal pouze jako překážku při politickém rozhodování (s. 411–13). V SRN tomu bylo opačně, a to hlavně po prvním ropném šoku v roce 1973, kdy si západoněmecká společnost uvědomila své „limity růstu“. Následujících skoro dvacet let vývoje obou zemí bylo tak rozdílných, že v NDR (a také Československu) došlo k téměř totálnímu zničení Krušných hor. Východoněmecká společnost až do začátku devadesátých let o vymírání lesů většinou ani nevěděla. A nutno přiznat, že se o něj většinou ani nezajímala, pokud zrovna nežila v nejznečištěnější části tohoto pohorí. Přestože tedy v osmdesátých letech vznikaly v NDR první ekologické organizace, jejich činnost se značně lišila od toho, co se dělo v SRN již o deset let dříve. Východoněmecké akce nebyly revolucionářské a až na drobné výjimky si nedovolily hlubší kritiku systému.

Je až s podivem, jak málo se česká věda věnuje problematice environmentální historie. Důsledkem je fakt, že u nás existuje stále jen hrstka projektů, které se životním prostředím zabývají – ať již v historii Československa, nebo v rámci vývoje po roce 1990. České environmentální historii by bezpochyby slušelo, kdyby se základy, které Huff položil, staly začátkem větší diskuze o socialistickém přístupu k ochraně životního prostředí.

Pavla Kačmárová

doi: 10.14712/23363231.2017.6

Dušan Drbohlav, ed., **Ukrajinská pracovní migrace v Česku. Migrace – remittance – (rozvoj)**. Praha: Karolinum 2015, 284 s. ISBN 978-80-246-2995-7

Recenzovaná publikace nazvaná *Ukrajinská pracovní migrace v Česku: migrace – remittance – (rozvoj)* má jasně definovaný předmět výzkumu i geografické zaměření. V podobě kolektivní monografie vyšla pod vedením předního odborníka na migraci Dušana Drbohlava, který se na katedře sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty UK zabývá migračními pohyby a problematikou integrace cizinců do české společnosti. Drbohlav je také vedoucím výzkumného týmu GEOMIGRACE, který se zaměřuje na migranty z bývalého Sovětského svazu a z Vietnamu a jehož členové jsou zároveň spoluautory recenzované knihy. Speciálně ukrajinskými migranty se Drbohlav zabýval již v minulosti, například jako autor studie v ukrajinskojazyčném sborníku nazvaném *Mezinárodní migrace a rozvoj Ukrajiny v kontextu evropské integrace*.¹

¹ Dušan Drbohlav, „Upravlinnja trudovuju mihracijeju: mriji ta real'nist' (na prykladi Respubliky Čechija)“, in *Mižnarodna mihracija ta rozvytok Ukrajiny v konteksti jevropes'koji intehraciji: zb. materialiv mižnar. nauk. konf. (16 žovt. 2007 r., m. Kyjiv)*, ed. O. A. Malynovs'ka (Kyjiv: Foliant, 2008), 212–25.

Hodnocenou publikaci lze vzhledem k jejímu interdisciplinárnímu pojetí zařadit do širšího oboru migračních a rozvojových studií, přičemž autorský tým vychází především z metod sociální geografie. Pro Českou republiku je téma ukrajinské pracovní migrace aktuální minimálně od začátku devadesátých let, nicméně předmětem hlubšího zkoumání se stalo teprve v posledních deseti letech. Za tuto dobu prošel charakter ukrajinské migrace dramatickým vývojem a vyvstala řada otázek, na něž autoři publikace hledají odpověď: Za jakých podmínek si pracovní migranti z Ukrajiny vydělávají v ČR peníze a jak s nimi doma nakládají? Jak efektivně je využíván ekonomický potenciál ukrajinských pracovníků? V čem se tito lidé liší od ostatních Ukrajinců žijících v ČR? Odpovědi na tyto otázky zároveň umožňují pochopit, jakou roli hrají či mohou hrát peníze migrantů v rozvoji Ukrajiny.

Autoři recenzované knihy pracují se třemi základními termíny. Prvním je „pracovní migrant“ neboli osoba, která se podle obecně uznávané definice dobrovolně nachází a legálně pracuje na území hostitelského státu více než jeden rok. V ukrajiništině se pro tuto kategorii občanů vžilo lidové označení *zarobitčany*. Jejich počet se podle odborných odhadů z let 2011 až 2013 pohybuje v rozmezí 2,5 až 6 milionů lidí v závislosti na použité metodologii. Většina odborníků se shoduje na tom, že zhruba polovina ukrajinských migrantů pracuje v zemích OECD, zatímco druhá polovina se zdržuje na území Ruské federace. Dalším termínem je „remittance“, tj. zasílání finančních prostředků a naturálií ze země pracovního působiště rodinným příslušníkům do země původu. Vezmeme-li v potaz adresnost remitencí ve vztahu k příjemcům na Ukrajině, jedná se o velice účinnou formu zahraniční pomoci, jejíž efekt daleko přesahuje rámec rodin. Nicméně údaje o celkovém ročním objemu remitencí proudících na Ukrajinu se mohou lišit. Podle výpočtů Světové banky dosáhly ukrajinské remittance v roce 2013 částky téměř 10 miliard USD,² tedy téměř 6 % HDP Ukrajiny. Zároveň je podle většiny výzkumů Česká republika pro Ukrajinu jedním z hlavních zdrojů remitencí – hned vedle Ruska, Itálie, USA, Polska a Německa. A nakonec třetím termínem je „remitenční chování migrantů“ čili vědomě volená strategie posílání prostředků a faktory, jež ovlivňují jejich výši, formu a četnost.

Publikace *Ukrajinská pracovní migrace* je přehledně členěna do čtyř částí. První část seznamuje čtenáře se základními teoretickými východisky a zasazuje problematiku ukrajinských migrantů v ČR do teorie cirkulační migrace a na ni navazujícího konceptu migrační transnacionalizace. V migrantské realitě se jedná o jakýsi „dvojí život“ v mateřské a hostitelské zemi, přičemž míra zapojení migrantů do majoritní společnosti první či druhé země se může výrazně lišit. Druhá část knihy přibližuje historické pozadí a hospodářské souvislosti, které vedly k tomu, že se právě Ukrajinci stali největší migrační skupinou v ČR. V rámci celé publikace je stěžejní třetí část (3. až 8. kapitola), která přibližuje každodenní rutinu migrantů. Poslední část (9. a 10. kapitola) hodnotí funkčnost

² „Personal remittances, received“, oficiální stránky Světové banky, staženo 25. ledna 2016, data worldbank.org/indicator/BX.TRF.PWKR.CD.DT?order=wbapi_data_value_2012+wbapi_data_value&sort=desc ().

institucionální základny české migrační politiky a zaměřuje se na její nedostatky. Jedná se především o rozporuplnost agend jednotlivých ministerstev v ČR: především ministerstva vnitra, ministerstva práce a sociálních věcí, ministerstva průmyslu a obchodu a nakonec ministerstva zahraničních věcí.

První dvě části recenzované knihy slouží především jako úvod do problematiky. Hlavní zjištění jsou obsažena ve třetí části, která je strukturována tak, aby pokryla nejdůležitější aspekty remitenčního chování migrantů. Potřebná data byla shromažďována v letech 2011 a 2012 dvěma vzájemně se doplňujícími metodami: longitudiální metodou deníků a dotazníkovým šetřením. Důraz byl kladen na to, aby mezi tazateli a respondenty vznikl pocit důvěry, který měl mimo jiné umožnit i získání dat souvisejících s působením migrantů v šedé ekonomice. Jednotlivé metodické kroky jsou opatřeny komentáři, které upozorňují na možná zkreslení reality při sběru a zpracování dat. Finanční hodnota remitencí je uváděna v amerických dolarech.

Pro interpretaci získaných dat je důležité vědět, že pod obecným označením „ukrajinskí migranti v Česku“ rozumí autorský kolektiv skupinu respondentů remitujících z hospodářsky nejvíce prosperujícího regionu České republiky, tedy z Prahy a přilehlých satelitů, do jednoho z nejhudších regionů Ukrajiny, kterým je Zakarpatská oblast. Tento region byl vybrán z důvodu silné orientace tamních obyvatel na Česko coby primární migrační destinaci. V této souvislosti je třeba zdůraznit, že zakarpatská společnost je velmi tradiční, což ostatně dokládá i jeden z grafů zachycující strukturu užití remitencí (s. 149). Vyplývá z něj, že dar církvi je v Zakarpatské oblasti považován za důležitější než investice do podnikání nebo do vzdělání.

Třetí část knihy začíná kapitolou „O zrodu a významu remitencí v hospodaření migrantů v cílové zemi“ od Dušana Drbohlava, Evy Janské a Zdeňka Čermáka. Text odhaluje nízké příjmy migrantů zvyšované přivýdělkem, úsporný způsob života uzavřený vůči společenským aktivitám ukrajinské diaspory i majoritní společnosti. Jinými slovy, životní styl je přizpůsoben hlavnímu cíli pobytu v ČR – maximalizaci remitencí. Tento závěr vychází z údajů zdokumentovaných v přehledné tabulce v závěru kapitoly (s. 87–92). Čtvrtá kapitola, kterou napsali Dita Čermáková, Dušan Drbohlav a Jakub Novák, schematicky zachycuje pracovní a domácí rutinu migrantů, jako kdybychom je sledovali pomocí satelitní navigace. V závěru se potvrzuje shodný rys každodenního života migrantů: monotónnost a zaměření výhradně na práci.

Pátá kapitola od Evy Janské blíže seznamuje čtenáře s problematikou výše zmíněné teorie cirkulační migrace a se souvisejícím konceptem migrační transnacionalizace. Autorka vymezila čtyři základní transnacionální typy ukrajinských migrantů: místní diasporický typ silně asimilovaný do majoritní společnosti, místní mobilní typ vázaný stejnou měrou na hostitelskou a mateřskou zem, dále transnacionální mobilní typ se silným poutem k mateřské zemi a nakonec marginální typ nadnárodních outsiderů, kteří ztratili vazbu na mateřskou zemi, aniž by se ale dokázali uchytit v zahraničí. Mezi respondenty dominoval jednoznačně druhý typ migrantů a v menší míře se uplatnil typ třetí. Zároveň je zde patrná tendence přeskupování migrantů směrem od posledních

dvou typů k prvním dvěma, což je provázeno poklesem remitenční motivace. Důvodem je jak postupná asimilace, tak stěhování rodinných příslušníků do ČR. Toto potvrdila unikátní metoda, která pracovala jak s migranty v Praze, tak s jejich rodinami v Zakarpatí. Díky tomu byl rovněž odhalen negativní vliv „dvojího života“ na rodinnou situaci migrantů.

V šesté kapitole se Dušan Drbohlav a Dagmar Džurová zaměřují na mikrosvět migrantů a jejich remitenční chování. Data získaná od respondentů přitom zpracovali pomocí regresní analýzy. Ta je přivedla ke zjištění, že průměrná výše remitencí činí přibližně 200 USD měsíčně.³ Tyto peníze přiváží pracovní migrant své rodině osobně nebo jí je posílá přes známé hotově dvakrát až třikrát do roka. Remitované peníze slouží k uspokojení základních rodinných potřeb. Faktory maximalizující výši remitencí jsou doba pobytu v ČR do pěti let (při delším pobytu objem zasílaných peněz klesá), stoupající výše příjmů a počet rodinných příslušníků. S vyšším vzděláním migrantů má objem remitencí překvapivě klesající tendenci. Svá zjištění autoři porovnávají s výsledky méně rozsáhlých publikací na dané téma⁴ a zjišťují, že navzdory odlišným metodám docházejí až na některé výjimky k podobným výsledkům.

V sedmé kapitole zkoumá Ondřej Valenta, v jaké míře je využit lidský kapitál pracovních migrantů. I když autor potvrzuje obecně známý fakt kvalifikačního propadu v souvislosti s migrací do ČR, přichází s odhalením některých profesí, v nichž se Ukrajincům daří udržet – jde o lékaře a IT specialisty (s. 175). V závěru kapitoly argumentuje Valenta ve prospěch liberalizace pracovního trhu. V popředí osmé kapitoly stojí otázka, kdo jsou ukrajínští migranti, kteří posílají peníze do zahraničí. Spoluautorkou textu je socioložka ukrajinského původu Yana Leontiyeva, která pracuje s odlišným souborem dat než výše zmínění členové GEOMIGRACE. Mezi oslovenými respondenty byli proto jak remitující, tak neremitující pracovní migranti z různých regionů Ukrajiny. Autorka přichází se závěrem, že hlavním motivem pro posílání remitencí jsou rodinné závazky, zatímco ostatní faktory – jako je pohlaví, věk či vzdělání – mají na remitenční chování migrantů omezený vliv.

Devátá kapitola, kterou začíná čtvrtá část publikace, je jakousi „inventurou“ stavu migrační politiky ČR k roku 2015. Robert Stojanov a Barbora Duží zároveň zkoumali názory expertů na českou migrační a rozvojovou politiku. Mezi respondenty byli představitelé státních institucí (MV ČR, MPO ČR, MZV ČR a České rozvojové agentury) i nevládních organizací, akademici i soukromí právníci.⁵ Názory oslovených se zpravidla lišily podle toho, kterou instituci dotyční zastupovali. Na základě provedených

³ Při posuzování výše remitencí je třeba zohlednit skutečnost, že americká měna za dobu, která uplynula mezi provedením výzkumu a vydáním publikace, výrazně posílila.

⁴ Yana Leontiyeva a Blanka Tollarová, *Results from a Survey of Foreigners' Incomes, Expenditures and Remittances. Main Findings Concerning Remittances* (Prague: Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, 2011), http://www.soc.cas.cz/sites/default/files/soubory/immigrants_2010_-_report.pdf.

⁵ Respondentům bylo slíbeno, že jejich jména nebudou zveřejněna.

hloubkových rozhovorů identifikovali autoři malou efektivitu institucionální základny migrační politiky ČR, což je podle nich často důsledek nekoherentnosti a vzájemné řevnivosti jednotlivých resortů. Dále kapitola přivádí čtenáře na myšlenku vzájemného propojení migrační a rozvojové agendy tak, aby se mohlo remitenční chování migrantů využít v maximální možné míře ve prospěch rozvojové politiky.

V poslední kapitole předkládá Stojanov výčet kritických poznámek na adresu státních institucí, které podle celého autorského kolektivu selhaly při získávání spolehlivých a konzistentních statistických dat. Především se jedná o často diskutovaný datový „black out“, který nastal po roce 2012 v důsledku reformy úřadu práce a správy sociálního zabezpečení. V závěru kapitoly proto Stojanov přichází s nástinem možných řešení. Navrhuje například navýšit rozpočty výzkumných projektů a navázat úzkou spoluprací mezi Českým statistickým úřadem a registrovanými společnostmi, které zajišťují převody peněz do zahraničí.

Přestože se hodnocená publikace přímo nezabývá bezpečnostním aspektem migrace, je zřejmé, že stanovisko autorů k této otázce není blízké pozici Ministerstva vnitra ČR ani Ministerstva práce a sociálních věcí ČR. Právě tyto státní instituce měly tendenci klást přílišný důraz na otázky bezpečnosti a ochrany pracovního trhu. Místo promyšleného korigování migračních toků usilovala zmíněná ministerstva, byť marně, o jejich plošnou kontrolu. Je to názor, který byl opakovaně slyšet také na konferenci, jež se konala v Praze pod názvem „Migrace a veřejné služby zaměstnanosti“ 23. listopadu 2015, tedy deset dnů před oficiálním křtem recenzované knihy. Konference, kterou pořádal Fond dalšího vzdělávání, příspěvková organizace MPSV, se účastnili pracovníci státní správy i představitelé akademické obce, neziskových organizací a vzdělávacích institucí. K osobnímu překvapení recenzenta zaznívaly hlasy volající po striktní migrační politice málokdy a velice nepřesvědčivě. Naopak slyšet byly argumenty ve prospěch pokračující snahy vyvést většinu otázek migrační politiky z kompetence ministerstva vnitra. To přitom neodporuje všeobecnému přesvědčení, že stát je povinen adekvátně reagovat na pronikání organizovaného zločinu z Ukrajiny do České republiky.

Závěrem lze konstatovat, že recenzovaná kniha je první rozsáhlou publikací vydanou v ČR na dané téma. Bezpochyby ji lze považovat za výchozí bod k širšímu zkoumání ukrajinské migrace v ČR. Autoři jasně zformulovali otázky, na které našli uspokojivé odpovědi, ale vzápětí z nich vyvstaly otázky nové, které jdou už nad rámec publikace. Například co brání bankám nabízet migrantům cenově dostupné remitenční služby? Jaká je další koncepce české migrační politiky vzhledem k očekávané liberalizaci vízového režimu s Ukrajinou? V souvislosti s druhou otázkou je třeba mít na paměti také současnou hospodářskou krizi v Rusku, odkud mohou přijít desítky až stovky tisíc tamních ukrajinských migrantů. Zároveň je však třeba ocenit, že se autorům podařilo kompenzovat nedostatek spolehlivých statistik vlastními daty a zpracovat je do přehledných tabulek, grafů a schémat. Ovšem k samotné interpretaci číselných údajů přistupují autoři velice opatrně a v některých případech (např. u dat získaných v rámci longitudiální metody deníků) záleží spíše na čtenáři, jak údaje vyhodnotí. Rovněž je škoda, že součástí textu není originální

znění dotazníků a také věcný a jmenný rejstřík v závěru knihy. To ale nemění nic na tom, že má daná publikace všechny předpoklady k tomu, aby byla vděčně přijata odbornou veřejností.

Oleg Šenšin

doi: 10.14712/23363231.2017.7

Marek Dluhoš, **Vorové v zákoně – vůdcové zločinců postsovětského světa (od perestrojky k dnešku)**. Praha: Vodnář, 2015, 204 s. ISBN 978-80-7439-100-2

Čas od času probleskne českými médii zpráva o zadržení či propuštění některého z údajných vůdců ruskojazyčných skupin organizovaného zločinu. Mnohdy se u takové zprávy dočteme, že se jedná o tzv. *vora v zákoně*, ovšem málokdy se dočkáme vysvětlení tohoto pojmu, a pokud ano, pak většinou jen zkreseně. Svět ruskojazyčného organizovaného zločinu je pro českou veřejnost zkrátka téma neznámé a možná trochu tajemné. Více světla do něj nyní vnáší kniha Marka Dluhoše *Vorové v zákoně – vůdcové zločinců postsovětského světa (od perestrojky k dnešku)*.

Recenzovaná práce vychází z autorovy doktorské disertace obhájené na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Historik a teolog Marek Dluhoš přináší na dvou stech stranách fundovaný a nesmírně podrobný popis světa ruskojazyčného organizovaného zločinu a jeho více než stoletých dějin. Název práce je však ku škodě věci trochu matoucí a možná byl vybrán jen pro větší přitažlivost. Kniha totiž není zdaleka jen o samotných *vorech v zákoně*, ale pojednává obecně o celém zločineckém světě (podsvětí) v zemích bývalého Sovětského svazu, o různých typech zločinců a jejich organizacích a především zasazuje zločin do kontextu politicko-hospodářského vývoje v Sovětském svazu a poté v postsovětském Rusku. Přesný není ani podtitul „od perestrojky k dnešku“, neboť autor činí tak časté exkurzy do doby od třicátých do sedmdesátých let 20. století, leckdy i do carského období, že by podtitul knihy mohl klidně znít „od carismu k dnešku“. Tyto exkurzy jsou nicméně cenné, protože ukazují vývoj zločineckého světa v širším kontextu i jeho schopnost rychle a pružně reagovat na různé formy politického vývoje.

Dozvídáme se tak podrobnosti o světě kriminálních, kteří se nikdy nehodlají „napravit“ a namísto toho dodržují vlastní striktní „zákon“ (kodex chování) a žijí zcela paralelně s běžnou populací. V jejich prostředí nehraje roli národnost, i když v porovnání s celkovým národnostním složením populace postsovětského prostoru jsou mezi *vory v zákoně* nejvíce zastoupeni příslušníci kavkazských národů (až na Čečence, kteří údajně jako jediní ustálené zločinecké zákony neuznávají). V Dluhošově knize se seznamujeme s tradicemi zločinců, osobitým slangem, rolí religiozity a mnoha dalšími podrobnostmi ze života v podsvětí. Vidíme, že za vznikem společenství vorů a za existencí *vorů v zákoně* stála do značné míry sovětská tajná policie, která toto společenství v době fungování gulagu spíše podporovala, aby se s ním pak koncem padesátých let pustila do litého boje. Vorové

však přechkali i tento útok a postupně s příchodem šedé ekonomiky v sedmdesátých letech a s uvolněním poměrů za perestrojky získali novou, nebývalou sílu. Zatímco v „romantických“ dobách padesátých let se vorové chlubilí svým tetováním a absolutní ignorací sovětské moci, dnes už se chlubí spíše vrtulníky, tetování skrývají a zakládají rodiny, což bylo dřív v jejich světě zakázáno. „Zločinnost vorů v zákoně nezaniká, ale mění se se společností,“ píše autor (s. 191). Jako základní pravidlo *vora v zakoně*, jež vypožoroval a které se podle něj nemění po celou dobu existence vorovského společenství provázené spory mezi jednotlivými generacemi, Dluhoš uvádí, že „vor nesouhlasí s existujícím rozdělením podle práce“, a tedy že s vlčí přirozeností ignoruje strukturu běžné společnosti a bez výčitek sleduje jen kořistnické cíle (s. 191–92).

Kniha je o to cennější, že až na několik studií (například politologa Tomáše Šmída z brněnské Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity či některých kriminologů) nebyla v České republice obdobná rozsáhlejší monografie podávající charakteristiku příslušníků ruskojazyčného organizovaného zločinu doposud vydána. Autor čerpal takřka výhradně z ruských zdrojů, což v českém politologickém či sociologickém prostředí rovněž není vždy pravidlem. Jejich převaha je taková, že poznámkový aparát je takřka celý v azbuce. To je velmi neobvyklé a běžným čtenářem zřejmě málo ocenitelné, možná až na škodu (těžko odhadnout, zda se jedná o rozhodnutí vyjít vstříc rusky mluvícím odborníkům či spíše o snahu usnadnit si redakční práci). Kniha je totiž díky dobré distribuci dostupná široké veřejnosti, kterou může oslovit i poměrně čtivým jazykem, přestože si jinak zachovává náležitosti odborného textu. Český čtenář tak může s překvapením zjistit, jak je téma (post)sovětského podsvětí široké a pestré. Oproti tomu v ruské společnosti je tento fakt všeobecně známý, což dokládá i personální, hospodářské či jazykové pronikání kriminálního vlivu do ruského mainstreamu.

Kniha je rozdělena do šesti částí. V první z nich se autor věnuje historii tzv. vorovského společenství od 19. století po dnešek a přináší v něm velmi cenné srovnání vývoje v různých epochách Sovětského svazu, během nichž se postavení a zvyky zločinných společenství překvapivě proměňovaly. V druhé části popisuje autor osobnostní charakteristiky profesionálních zločinců. Ve třetí části líčí jejich tradice a kulturu, resp. kontrakulturu. Vazby a vztahy vorovského světa jsou tematickou náplní čtvrté části, zatímco část pátá pojednává o tzv. schodkách – tedy zločineckých sněmech, které jsou nadřazeny běžným strukturám vorovských organizací. Poslední, šestá část knihy pojednává o vztahu *vorů v zakoně* a organizovaného zločinu.

Celková struktura knihy je bohužel poněkud zmatečná a nepřehledná. Zvláště poslední, šestá část do jisté míry působí jako opakování druhé poloviny první části, která taktéž pojednává o vývoji vztahu *vorů v zakoně* a organizovaného zločinu, a to v období kolem perestrojky. Rovněž pátá část zabývající se schodkami by logicky zapadala spíše do předcházející části čtvrté, jež popisuje vazby a vztahy uvnitř vorovského světa. Tato nelogičnost vede k občasnému opakování již řečeného (například odstavec vysvětlující, že vorové nemají centralizované vedení kvůli rozlehlosti země a počtům vězení i společenství, se téměř doslovně opakuje na s. 133 i na s. 171). Zvolená struktura taktéž

neusnadňuje orientaci v některých pojmech. Ač se kniha nazývá *Vorové v zákoně*, celou dobu pojednává spíše obecně o společenství vorů a kriminálním světě v (post)sovětském prostoru, aniž by byly rozdíly a funkce jednotlivých skupin jasně vysvětleny. Podrobnosti o tom, kdo to vlastně je *vor v zákoně* a jak se jím někdo může stát, se tudíž dovídáme až na s. 108 v kapitole o korunovaci na *vora v zákoně*.

Autor se k tématu podle svých slov dostal díky svému zájmu o alternativní subkultury (náboženské i zločinné). To je velmi přínosné například při charakteristice popisovaných společenských skupin a vztahů, které mezi lidmi v rámci těchto skupin panují. Na druhou stranu je zjevné, že autor není dopodrobna obeznámen s tématem tzv. lágernické literatury, která v mnoha podobách popisuje společenství vorů z doby fungování systému gulag od dvacátých do padesátých let 20. století. Dluhoš sice cituje například Varlama Šalamova, ovšem uvádí ho jako sovětského disidenta, což je velmi nepřesné. Varlam Šalamov byl ve třicátých letech obviněn jako tisíce dalších nevinných z údajného trockismu, tj. v dobách dávno před vznikem disidentského hnutí. Významnou autorku gulagovských memoárů Jevgenii Ginsburgovou pak Dluhoš představuje jako mužského autora „E. Ginsburga“ (s. 17). Zcela opomenut zůstává také fenomén tzv. sučí války (od slova *suka* znamenajícího čubka, kurva), kdy proti sobě po skončení druhé světové války stály v táborech dvě skupiny kriminálníků – vorové a suky, tedy vězni, kteří se účastí ve válce zpronevěřili vorovskému zákonu. Tato válka přinesla obrovské množství mrtvých a do jisté míry i paralýzu kriminálnického stavu. Varlam Šalamov ve svých povídkách tuto historii velmi dobře popisuje. Dluhoš o tomto fenoménu sice píše hned na několika místech, ovšem nejspíš nezáměrně pokaždé pomocí jiné terminologie a bez vzájemného propojení: jednou se zmiňuje o tzv. sukách jako o „polských vorech“ (s. 31) a o válce s nimi, jindy pak uvádí bez dalšího kontextu „sučí války“ (s. 146) nebo ve výčtu nařízení vorovského zákona překládá výraz pro ty, kdo zákon vorů porušili, jako „kurvy“ (s. 154). Ve skutečnosti jde přitom v případě polských vorů, sučích válek a kurev stále o jedno a to samé téma.

Kromě toho, že se autor dopouští na několika místech lehkých rusismů, je problematický v podstatě i překlad samotného klíčového pojmu jako „vor v zákoně“. Jedná se vlastně o sousloví kombinující ruské a české slovo. Přesněji by měl být výraz buď zcela v ruštině s krátkým „a“, tedy *vor v zákoně* (jak je to používáno i v této recenzi), anebo gramaticky česky, tedy „zloděj v zákoně“ (i když přesnější výraz by zněl spíše „zloděj s vlastním zákonem“). Výraz „vor v zákoně“ je z jazykového hlediska vlastně nelogický, ovšem v českém prostředí se možná už do jisté míry vžil.

Přes tyto připomínky, které se týkají jen menší části obsahu recenzované publikace, se jedná o knihu přínosnou a dobře napsanou, která může obohatit jak čtenáře zajímaví se o organizovaný zločin, tak ty, které láká spíše ruská kultura. Vorovské společenství je totiž natolik szito s ruskou společností, že bez základní znalosti jeho fungování není možné dnešní Rusko plně pochopit.

Štěpán Černoušek

doi: 10.14712/23363231.2017.8

Robert Ford a Matthew Goodwin, **Revolt on the Right: Explaining Support for the Radical Right in Britain**. Abingdon: Routledge, 2014, 318 s. ISBN 978-0-415-69051-5

Strana nezávislosti Spojeného království (*United Kingdom Independence Party*, UKIP) je za posledních dvacet let nejvýznamnějším nováčkem na britské politické scéně. V čele s Nigelem Farageem si UKIP postupně získala značnou pozornost politiků, akademiků, médií i voličů a za relativně krátké období se z ní stala etablovaná politická strana, jak ostatně ukázalo hlasování o brexitu v červnu 2016. Kniha Roberta Forda a Matthewa Goodwina s názvem *Revolt on the Right* je prvním titulem, který se vývojem Strany nezávislosti Spojeného království uceleně zabývá.

Robert Ford působí jako profesor na University of Manchester. Jeho výzkumná činnost zahrnuje především rasovou problematiku, průzkumy veřejného mínění, britskou stranickou politiku a otázku voleb. Společně s Matthewem Goodwinem zkoumá od roku 2011 trendy podpory krajní pravice ve Velké Británii. Goodwin, který je od roku 2015 profesorem politologie a mezinárodních vztahů na University of Kent, se v poslední době zaměřuje především na euroskepticismus a britské referendum o setrvání v Evropské unii.

V recenzované publikaci zkoumají Ford a Goodwin na základě detailní analýzy statistických dat, průzkumů veřejného mínění a rozhovorů s čelními představiteli UKIP postupnou transformaci této původně minoritní zájmové skupiny v plnohodnotnou politickou stranu s celonárodním dosahem. Pomocí důkladného sběru dat zjišťují, proč a jakým způsobem se zvyšuje podpora radikálně pravicové ideologie ve Velké Británii. Konkrétně se Ford a Goodwin snaží nalézt odpovědi na následující otázky: Odkud se tato politická revolta vzala? Kdo stranu UKIP podporuje a proč? Čím si UKIP získává voliče? Kam až tato revolta proti hlavním politickým stranám v Británii může dojít? *Revolt on the Right* tedy nabízí komplexní analýzu dynamiky rostoucí podpory radikální pravice ve Velké Británii.

Zodpovězením uvedených otázek se autoři knihy zároveň snaží vyvrátit mnoho přesvědčení pevně zakořeněných přinejmenším do června 2016. Zejména to, že většinu voličů UKIP tvoří zklamaní příznivci konzervativců a že strana sice může dosáhnout úspěchu ve volbách do Evropského parlamentu, ale že už nedokáže dlouhodobě ovlivňovat politické dění na britských ostrovech. Strana UKIP přitom dosahovala ve volbách pravidelně od roku 2009 dvouciferných hodnot, čímž předstihla například Liberálně demokratickou stranu.

Kniha je tvořena sedmi kapitolami. První dvě kapitoly jsou uspořádány chronologicky, další kapitoly jsou koncipovány převážně tematicky – věnují se jednotlivým faktorům, které stojí za vzestupem strany UKIP. V příloze knihy jsou pak uvedeny data a metody, jež Ford a Goodwin v jednotlivých kapitolách používali k analýze voličské základny UKIP.

První dvě kapitoly chronologicky popisují cestu UKIP za úspěchem, a to od založení strany v prosinci 1993 do konce roku 2013. Autoři se opírají o řadu akademických studií a rozhovorů s klíčovými představiteli strany UKIP včetně zakladatele Alana Skeda a lídra v letech 2010 až 2016 Nigela Farage. Rovněž se věnují konkurenčnímu boji UKIP s dalšími euroskeptickými politickými uskupeními, z nichž především *Referendum Party*, která v polovině devadesátých let disponovala mnohonásobně vyššími finančními prostředky, představovala pro budoucnost strany nezávislosti největší hrozbu.

Další kapitoly nabízejí komplexní interpretaci širších sociálních a politických trendů, které v konečném důsledku vytvořily živnou půdou pro možnost dalšího rozvoje UKIP. Autoři se věnují socioekonomickým a politickým změnám ve Velké Británii a úpadku „bělošské“ dělnické třídy. Rovněž detailně mapují motivaci potenciálních voličů k volbě strany nezávislosti. Šestá a sedmá kapitola se zabývají poměrně složitým britským volebním systémem a analyzují způsob, jak může strana UKIP překonat spleť systémů relativní většiny, tzv. *first-past-the-post voting system* (FPTP). V této souvislosti mapují Ford a Goodwin snahy UKIP zaměřovat se výhradně na volební obvody, jejichž obyvatelé splňují obecné charakteristiky potenciálních voličů této strany a v nichž má tedy UKIP relativně nejvyšší pravděpodobnost úspěchu. Poslední kapitola se zároveň věnuje jak paradoxům strany nezávislosti, tak jejímu potenciálu, a to zvláště ve srovnání s hlavními politickými stranami ve Velké Británii.

Autoři knihy dochází k závěru, že většinu voličů UKIP tvoří tzv. *left-behind group*. Jde o skupinu starších bělochů (převážně mužů), příslušníků nekalifikované dělnické třídy s nízkými příjmy a nedostatkem dovedností, kterými je třeba disponovat v moderní post-industriální ekonomice. Jelikož se strana UKIP cíleně zaměřuje na tuto opomíjenou část společnosti, snaží se prosadit v místních samosprávách právě těch lokalit, ve kterých má tato skupina obyvatel největší zastoupení. Stoupenci strany se přitom dělí na tzv. skalní příznivce a strategické příznivce.¹

Do prvně jmenované skupiny náleží především voliči z dělnické třídy pocházející z tradičního labouristického prostředí. Celkově se jeví jako nepřátelštější vůči imigraci, evropské integraci a konzervativní straně. Mezi strategické přívržence naopak patří relativně movití příslušníci střední třídy, kteří jsou též mladší. V naprosté většině se jedná o přívržence konzervativců, kteří volí UKIP jen při volbách do Evropského parlamentu, aby tak vyjádřili nesouhlas se směřováním „své“ strany.

Nedostatek pozornosti, kterou dříve vědecká obec straně věnovala, přispěl k tomu, že se o charakteristických rysech UKIP vytvořily mylné představy. Domnívám se, že Ford a Goodwin předložili ve své knize dostatek důkazů, které řadu takovýchto představ vyvracejí. Jedná se především o komplexní analýzu voličů strany. Autoři došli k závěru, že voliči UKIP vykazují diametrálně odlišné rysy od voličů ostatních britských „mainstreamových“ politických stran, a zároveň dokázali, že stranu netvoří pouze nespokojení příznivci konzervativců. Matthew Goodwin přitom pokračuje v mapování strany UKIP i po roce 2013, výsledkem čehož je kniha *Ukip: Inside the Campaign to Redraw the Map of British Politics*, kterou vydal společně s Caitlin Milazzovou v roce 2015.²

¹ Více viz Robert Ford, Matthew Goodwin a David Cutts, „Strategic Eurosceptics and Polite Xenophobes: Support for the United Kingdom Independence Party (UKIP) in the 2009 European Parliament Elections“, *European Journal of Political Research* 51, č. 2 (březen 2012): 204–34, zde 204, doi: 10.1111/j.1475-6765.2011.01994.x.

² Matthew Goodwin a Caitlin Milazzo, *UKIP: Inside the Campaign to Redraw the Map of British Politics* (Oxford: Oxford University Press, 2015).

Slabinou recenzované knihy je fakt, že takřka nereflexuje literaturu zabývající se radikální pravíci v Evropě. Autoři se těmto souvislostem věnují velmi málo a připravují se tak o možnost využití existujícího teoretického rámce, který se snaží obecněji vysvětlit příčiny podpory krajně pravicových stran v Evropě. Závěry *Revolt on the Right* by tedy dle mého názoru měly být prezentovány v kontextu výzkumů o dalších etablovaných radikálně pravicových stranách, především v západní Evropě. Podpora krajně pravicových motivů je tak dle názoru Forda a Goodwina spíše důsledkem širších společenských změn, na které tradiční elity nebyly schopné zareagovat.

Zatímco Ford a Goodwin zdařile interpretovali, jak se strana úspěšně rozvíjela, jako méně přesvědčivé se jeví pasáže, v nichž autoři vysvětlují, proč se tak dělo. Mezi hlavní příčiny řadí přesvědčení „left-behind group“, že politika New Labour zradila své tradiční podporovatele, neboť nezrušila protidoborovou legislativu, a naopak povzbudila neregulovanou imigraci (s. 136–37). Na druhou stranu témata jako pokles volební účasti dělnické třídy či členství v odborovém svazu jsou zakomponována do charakteristiky „left-behind group“, aniž by byla vnímána jako další možné příčiny předešlého jevu. Pojem *left-behind* je taktéž poměrně pejorativní a může být chápán jako zavádějící. Za prvé proto, že zahrnuje převážně jednotlivce, kteří již nedisponují schopnostmi, jež jsou potřebné pro postindustriální ekonomii (s. 176). Přitom se domnívám, že velkou roli z tohoto pohledu hrají taktéž náklady na pracovní sílu, nikoliv jen schopnosti a jejich případný nedostatek. Za druhé lze z historického kontextu doložit, že mezi podporovatele krajní pravice patřili v minulosti i ti, kteří měli relevantní dovednosti a vzdělání. Například ve třicátých letech 20. století během ekonomické krize podporovala krajní pravici v Británii paradoxně především mladá a nezaměstnaná střední vrstva³ – dle Forda a Goodwina kategorie společnosti, jež by měly být vůči vlivu UKIP imunní.

Naopak kladně musí být hodnoceno bohaté množství analytických dat a průzkumů veřejného mínění. Čtvrtá a pátá kapitola například nabízejí přehled sociologických charakteristik a subjektivních zvláštností příznivců strany UKIP prostřednictvím monitorování dat *Continuing Monitoring Survey* (CMS), který má na starost organizace *The British Election Study* (BES). Kupříkladu studie *British Election Study Continuous Monitoring Survey* (BES-CMS) představila odpovědi zhruba tisíce britských občanů za každý měsíc v období let 2004 až 2013 (s. 291). Obohacující jsou též barvitě vylíčené historicky ze zákulisí jednání či stranických sjezdů i dobové výpovědi hlavních představitelů strany UKIP. Velmi sugestivně jsou kupříkladu zmapovány okolnosti kolem schůzky čelních představitelů UKIP v roce 2008, na níž byly striktně odmítnuty požadavky části straníků uzavřít kontroverzní smlouvu s extremistickou Britskou národní stranou (*British National Party*, BNP).

„Nebritský“ čtenář může na druhou stranu považovat za irrelevantní mnoho případových studií z míst, která jsou na britské politické scéně, co se velikosti týče, poměrně bezvýznamná. Ford a Goodwin zdůvodňují výběr těchto míst tím, že na nich lze nejlépe

³ Robert Skidelsky, *Oswald Mosley* (London: Macmillan, 1975), 237.

aplikovat závěry výzkumu, který mapuje charakteristické rysy voličů strany UKIP, a že se zároveň jedná o místa, kde se nachází velké množství potenciálních voličů. Historické souvislosti a britský politický vývoj jsou v celkovém kontextu nastíněny pouze okrajově a autoři očekávají předešlou znalost dané problematiky. Kniha je tedy vzhledem k velkému množství britských politických reálií určena převážně britské akademické obci a čtenářům, kteří se v britské politice již dostatečně orientují.

Václav Slabyhoudek

doi: 10.14712/23363231.2017.9

POKYNY PRO AUTORY

1. Charakteristika přijímaných příspěvků

Časopis *Studia Territorialia AUC* (dále jen *AUC ST*) vydává původní příspěvky, jež dosud nebyly nikde publikovány, nejsou nikde v tisku a ani se nenacházejí nikde v recenzním řízení.

Příspěvky se přijímají v anglickém, českém a německém jazyce.

V případě anglických příspěvků se preferuje americká angličtina, redakce nicméně akceptuje i příspěvky zpracované v britské angličtině při předpokladu, že budou jazykově čisté a konzistentní. Úprava stylu se řídí příslušným jazykovým manuálem (*The Chicago Manual of Style*, resp. *The Oxford Style Manual*).

Příspěvky se zasílají do redakce průběžně na adresu redakční rady stuter@fsv.cuni.cz. Příspěvky musejí být zpracovány v standardním textovém editoru (.doc, .rtf). Korespondence autora s redakcí probíhá prostřednictvím e-mailu.

Studie uvažované k vydání podléhají externímu recenznímu řízení, které je oboustranně striktně anonymní. Délka recenzního řízení od momentu zaslání příspěvku do redakce až po vrácení příspěvku autorovi k autorizaci, k přepracování či se zamítavým stanoviskem nepřesahuje čtyři měsíce. Redakce si vyhrazuje právo upravit příspěvek v souladu s vlastní redakční linií, jakož i odmítnout příspěvek k publikaci, pokud jej shledá nevyhovujícím, a to i bez udání důvodu.

Příspěvky vyžadující neúměrnou redakční péči z důvodu nerespektování edičních zásad, ledaž byle upravené či s jazykovými nedostatky budou autorům vráceny.

2. Copyright

Copyright každého čísla přísluší nakladatelství Karolinum. Předpokladem pro publikování příspěvku v *AUC ST*, jakož i pro další užití díla je uzavření licenční nakladatelské smlouvy mezi autorem a nakladatelstvím Karolinum.

3. Ediční zásady

Redakce publikuje studie, recenze a zprávy. Studie má mít rozsah nejlépe 25 až 40 normovaných stran. Optimální rozsah recenzí je 5 až 10 normostran. Delší texty budou posuzovány s ohledem na vhodnost jejich zkrácení.

Všechny studie bez ohledu na jazyk publikace musejí být opatřeny anglickým abstraktem o délce 100 až 150 slov. Všechny studie musejí současně obsahovat čtyři až šest anglických klíčových slov.

Zaslaný rukopis musí obsahovat následující položky: titulní stranu, abstrakt, klíčová slova, hlavní text, příp. přílohy. V průvodním dopise autor musí uvést úplné jméno, institucionální afiliaci, stručný odborný biografický profil v jazyce publikace, adresu pro zaslání autorských exemplářů a kontaktní údaje. U článků, které mají více autorů, musí být jeden z nich označen jako kontaktní osoba pro účely korespondence.

Jména z cizích abecedních soustav se přepisují do latinky. Pro přepis bibliografických položek v poznámkách se používá transliterační tabulka platná pro příslušný jazyk (Library of Congress, Oxford Dictionary, ČSN). V hlavním textu se pro přepis jmen z cizích soustav používá zavedená transkripce.

4. Systém odkazování

Autoři se drží klasického systému odkazování, který má podobu poznámek pod čarou. Bibliografický záznam odkazovaných zdrojů se uvádí v poznámkách pod čarou, a nikoli jako samostatný seznam literatury. Dokumenty opatřené identifikátorem digitálního objektu (doi) se uvádějí včetně permalinku. Elektronické dokumenty se v odůvodněných případech mohou uvádět včetně data stažení.

5. Základní typy odkazování

Knihy

Jeden autor či editor

Richard Sakwa, *Postcommunism: Concepts in the Social Sciences* (Buckingham: Open University Press, 1999), 51–58.

Dva autoři či editoři

Roy Allison a Christoph Bluth, eds., *Security Dilemmas in Russia and Eurasia* (London: The Royal Institute of International Affairs, 1998).

Tři autoři či editoři

Martha Brill Olcott, Anders Åslund a Sherman W. Garnett, *Getting it Wrong: Regional Cooperation and the Commonwealth of Independent States* (Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, 1999), 105–8.

Více než tři autoři či editoři

Viktor N. Rudenko et al., eds., *Političeskaja nauka i gosudarstvennaja vlast' v Rossijskoj Federacii i Novykh Nezavisimych Gosudarstvach* (Jekaterinburg: Ural'skoje otdelenije Rossijskoj Akademii Nauk, 2004).

Kapitola či jiná část v knize

Branislav Makyta, „Energetický dialog EÚ a RF“, in *Energie pro Evropu: energetická spolupráce Ruska a zemí postsovětského prostoru s Evropskou unií*, ed. Bohuslav Litera et al. (Praha: Eurolex Bohemia, 2006), 50–72.

Úvod, předmluva či jiná obdobná část knihy

Anatol Lieven, předmluva ke knize *An Endless War: The Russian-Chechen Conflict in Perspective*, Emil Souleimanov (Frankfurt: Peter Lang, 2007), 13–15.

Elektronicky publikovaná kniha

Catherine Guicherd, *The Enlarged EU's Eastern Border: Integrating Ukraine, Belarus and Moldova in the European Project*, SWP-Studien 2002/S 20 (Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik, 2002), 31–32, http://swp-berlin.org/common/get_document.php?asset_id=319.

Zkrácená opakovaná citace

Makyta, „Energetický dialog“, 66.

Olcott, Åslund a Garnett, *Getting It Wrong*, 80–84.

Následující odkaz na tentýž zdroj

Ibid., 66–69.

Odborné časopisy

Článek v tištěném časopise

Zbigniew Brzezinski, „The Premature Partnership“, *Foreign Affairs* 73, č. 2 (březen/duben 1994): 67–82, doi: 10.2307/20045920.

Článek v elektronickém časopise

Farkhad Tolipov, „Uzbekistan and Russia: Alliance against a Mythic Threat?“, *Central Asia-Caucasus Analyst* 7, č. 1 (11. ledna 2006): 3–5, www.cacianalyst.org/files/20060111Analyst.pdf.

Článek získaný prostřednictvím elektronické databáze

Halford J. Mackinder, „Modern Geography, German and English“, *The Geographical Journal* 6, č. 4 (1895): 367–79, <http://www.jstor.org/stable/1773888>.

Recenze na knihu

Cameron Ross, recenze knihy *Political Parties in the Regions of Russia: Democracy Unclaimed*, Grigorii V. Golosov, *Slavic Review* 63, č. 4 (zima 2004): 898–99.

Noviny či společenské časopisy

Svante Cornell, „The War That Russia Wants“, *The Guardian*, 8. srpna 2008.

Jan Rejžek, „Jak ovčáček Jirka hledal peroutku pro krále Bumbala I.“, *Lidovky.cz*, 5. března 2015, http://www.lidovky.cz/rejzek-pise-o-tom-jak-ovcacek-hleda-marne-peroutku-fv4-/nazory.aspx?c=A150305_174402_ln_nazory_sm.

Diplomová práce či disertace

Jeff Sahadeo, „Creating a Russian Colonial Community: City, Nation, Empire in Tashkent, 1865–1923“ (doktorská disertace, University of Illinois, 2000), 96–108, 116.

Příspěvek přednesený na sympoziu, setkání či konferenci

Jonathan Wheatley, „Democratization in Georgia since 2003: Revolution or Repackaging?“ (příspěvek přednesený v rámci Third International Workshop for Young Scholars, Slavic Research Center, Hokkaido University, Sapporo, Japonsko, 5. července 2006).

Archivní materiály a sbírky

Telegram Š. Z. Eliavy a G. I. Brojda lidovému komisariátu zahraničních věcí, V. I. Leninovi, L. D. Trockému a L. B. Krasinovi, Taškent, 27. prosince 1919, Archiv vnějšej politiky Rossijskoj Federacii, Moskva, Čičerinův sekretariát, fond 04, inv. č. 39, kart. 43, spis č. 588, f. 13.

Interview

Publikovaná interview včetně rozhlasových a televizních pořadů

Paris Hilton, interview vedl Larry King, Larry King Live, CNN, 28. června 2007.

Nepublikované interview

Petr Šochman (EC Directorate General for Competition), v osobním rozhovoru s autorem, 24. září 2008.

Chráněný zdroj

Interview s důstojníkem pohraničních vojsk, 28. srpna 1998.

Website

„Growth of Welfare of Kazakhstan’s Citizens is the Primary Goal of State Policy. Address by the President of the Republic of Kazakhstan H.E. Mr. Nursultan Nazarbayev to the People of Kazakhstan“, Official Site of the President of the Republic of Kazakhstan, staženo 28. 2. 2011, http://www.akorda.kz/www/www_akorda_kz.nsf/sections?OpenForm&id_doc=0793D9432423DDE5062573EC0048005B&lang=en&L1=L2&L2=L2-22.

Stephen Blank, „The Russian Balance Sheet at Hangzhou“, *Atlantic Council* (blog), 7. září 2016, <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/the-russian-balance-sheet-at-hangzhou>.

Osobní zpráva

Hans-Uwe Stahlmann, e-mailová zpráva adresovaná autorovi, 29. prosince 2007.

Zpracováno a upraveno podle *The Chicago Manual of Style*, 16. vyd. (Chicago: Chicago University Press, 2010), 653–784.

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE

STUDIA TERRITORIALIA

XVI

2016

1

Obálku navrhla Kamila Schüllerová
Vydala Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum, Ovocný trh 560/5, 116 36 Praha 1
www.karolinum.cz
Praha 2017

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vytiskla tiskárna Nakladatelství Karolinum
MK ČR E 18588
ISSN 1213-4449 (Print)
ISSN 2336-3231 (Online)